دەنگسازی

د. نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو

چاپی دووەم   ٢٠١٤

* ناوی کتێب: دەنگسازی

* نووسینی: د. نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو

* تایپیێست و نەخشەسازی: کۆچەر ئەنوەر

* بەرگ: جومعە سدیق

* چاپ: دووەم ٢٠١٤

* چاپخانە: چاپخانەی هێڤی/ هەولێر

* تیراژ: ١٠٠٠ دانە

* نرخ : ٣٠٠٠ دینار

* لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی(٦)ی ساڵی ٢٠٠٩ی پێدراوە.

لە بڵاوکراوەکانی کتێبفرۆشی ئاوێر ژمارە(١١١)

مافی لە چاپدانەوەی پارێزراوە بۆ نووسەر

ناوەرۆك

پێشەکی... ٨

فۆنەتیك... ٩

چەمك و پێناسەی فۆنەتیك... ٩

لقەکانی فۆنەتیك... ٩

١ـ فۆنەتیکی فیزیکی... ١٠

٢ـ فۆنەتیکی درکاندن.. ١١

٣ـ فۆنەتیکی بیستن.. ١٢

٤ـ فۆنەتیکی تاقیکردنەوە.. ١٢

دەنگ و پیت و فۆنیم.. ١٣

پەیوەندی نێوان دەنگ و پیت و فۆنیم.................................. ١٣

پیتەکانی زمانی کوردی... ١٥

١ـ پیتە بزوێنەکان.. ١٨

خاسیەتی پیتە بزوێنەکان لە زمانی کوردیدا............................ ٢٠

٢ـ پیتە نەبزوێنەکان... ٢٣

خاسیەتی پیتە نەبزوێنەکان لە زمانی کوردیدا.......................... ٢٤

جیاکردنەوەی پیتەکانی زمانی کوردی.................................. ٢٧

گیروگرفتی هەندێ لە پیتەکانی زمانی کوردی.......................... ٢٩

خوێندنەوەی پیتەکانی زمانی کوردی.......................................٣٢
هەندێ لایەنی جیاوازیی دەنگیی...٣٤
جووتۆکە..٤٠
هێشووە دەنگ ٤٠
دووبارەکردنەوە ـ گێرە...٤٠
سیمای جیاکەرەوە...٤١
١ـ دەنگی گڕ..٤١
٢ـ دەنگی کپ..٤٢
٣ـ خشۆکی دەنگ..٤٢
ا ـ خشۆکی ستوونی...٤٢
ب ـ خشۆکی ئاسۆیی...٤٣
٤ـ وەستاو..٤٣
گوێ..٤٤
١ـ گوێی دەرەوە..٤٤
٢ـ گوێی ناوەڕاست..٤٤
٣ـ گوێی ناوەوە...٤٥
بڕگە..٤٦
چەمك و پێناسەی بڕگە..٤٦
ناوکی بڕگە...٤٧

جۆرەکانی بڕگە.................................٤٧
١ـ بڕگەی کورت...............................٤٨
٢ـ بڕگەی درێژ................................٤٨
٣ـ بڕگەی کراوە...............................٤٨
٤ـ بڕگەی داخراو..............................٤٨
٥ـ بڕگەی فۆنەتیکی...........................٤٨
٦ـ بڕگەی فۆنۆلۆجی...........................٤٩
تایبەتمەندییەکانی بڕگە.........................٥٠
قالبی بڕگە......................................٥١
ئەندامەکانی ئاخاوتن..........................٥٥
١ـ مەلاشوو....................................٥٥
اـ مەلاشووی نەرم.............................٥٦
ب ـ مەلاشووی ڕەق...........................٥٦
٢ـ پووک..٥٦
٣ـ زمانۆچکە...................................٥٧
٤ـ زمان...٥٧
اـ نووکی زمان.................................٥٧
ب ـ پێشەوەی زمان...........................٥٨
ج ـ ناوەڕاستی زمان..........................٥٨
د ـ ڕەگی زمان................................٥٨

هـ ـ دواوەی زمان..٥٨
٥ـ هەناسەوەرگرتن...٥٨
٦ـ قورگ ٥٩
٧ـ ژێیەکان..٥٩
٨ـ گەروو..٦٠
٩ـ سازگەی دەنگیی ٦٠
١٠ـ ناوپەنچك...٦١
ترپە ٦١
هێز...٦٢
ئاوازە...٦٢
ئەلۆفۆن (شێوەی فۆنیم)..٦٣
مۆرف..٦٥
مۆرفیم..٦٧
چەمك و پێناسەی مۆرفیم..٦٧
تایبەتمەندییەکانی مۆرفیم...٦٨
جۆرەکانی مۆرفیم..٦٨
ئەلۆمۆرف..٧٠
هۆکارەکانی بوونی ئەلۆمۆرف..٧٠
فۆنۆلۆجی..٧٦
چەمك و پێناسەی فۆنۆلۆجی...٧٦

یاساکانی دەنگ لە زمانی کوردیدا.......................... ٧٧
یەکەم: گونجانی دەنگ...................................... ٧٧
دووەم: تێچوونی دەنگ...................................... ٨١
سێیەم: پەیدابوونی دەنگ.................................... ٩١
چوارەم: گۆڕینی دەنگ....................................... ٩٥
پێنجەم: جێگۆڕکێی دەنگ.................................... ١٠٣
سەرچاوەکان... ١٠٦

پێشەکی

دەنگسازی ئەو زانستەیە کە لە هـەردوو لقە زانستەکانی فۆنەتیك و فۆنۆلۆجـی دەکۆڵێتەوە. فۆنەتیکیش لقێکە لە زانستی دەنگ، کە لە پەیدابوونی دەنگ و ژمارەی دەنگەکان لە هەر زمانێکدا دەکۆڵێتەوە. هەروەها ئاماژە بەو کەرەساتە دەکات کە بەشداری لە دروستکردنی دەنگ دەکات، بەتایبەتی (دەم، لووت، مەلاشوو، ...)، کەواتە بەکورتی فۆنەتیك لایەنی تیۆریی دەنگ دەگرێتەخۆ. فۆنۆلۆجیش لقێکە لە زانستی دەنگ، تیایدا ئاماژە بە یاساکانی دەنگ دەکات، وەکو:(یاساکانی پەیدابوونی دەنگ، تێچوونی دەنگ، جێگۆڕکێی دەنگ،... هتد). بەو واتایەی فۆنۆلۆژی لایەنی پراکتیکی دەنگ دەگرێتەخۆ.

ئەم کتێبەش هەوڵدانێکە لە خستنەڕووی لایەنە گرنگەکانی بواری دەنگسازی، بەو واتایەی بەشێوەیەکی کورت و پوخت هەموو لایەنەکانی بواری دەنگسازیمان خستۆتەڕوو.

دانانی ئەم کتێبەش پەیوەستە بە کەمی کتێبی بواری دەنگسازی بە زمانی کوردی، بەداخەوە کتێبخانەی کوردی لە بواری دەنگسازیدا زۆر هەژارە، بۆیە ئەم کتێبە وەك دەستپێکێك هەوڵدەدات شوێنێك لە کتێبخانەی کوردی داگیربکات و ببێتە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ مامۆستایانی زمانی کوردی لە قوتابخانەکانی کوردستان و قوتابییان و مامۆستایانی بەشە کوردییەکانی زانکۆکانی کوردستان.

فۆنەتیک

چەمك و پێناسەی فۆنەتیك

فۆنەتیك لە وشەی (phonetikos)ی یۆنانییەوە وەرگیراوە، کە ئەم وشەیەش لە (Phone)ەوە هاتووە، کە واتای (دەنگ) دەگەیەنێت، کەواتە (فۆنەتیك) واتای (زانستی دەنگ) دەگەیەنێت، فۆنەتیك ئەو بەشە گرنگەی زمانناسییە، کە لە دەنگ دەکۆڵێتەوە، بەجۆرێك لە دروستکردن و گواستنەوە و وەرگرتنی دەنگەکانی زمان دەکۆڵێتەوە.[1]

کەواتە فۆنەتیك لقێکە لە زانستی دەنگ، کە لە پەیدابوونی دەنگ و ژمارەی دەنگەکان لە هەر زمانێکدا دەکۆڵێتەوە، هەروەها ئاماژە بە ئەندامەکانی ئاخاوتن دەکات کە بەشداری لە دروستکردنی دەنگدا دەکەن، وەك: (دەم، لووت، ددان، لێو،... هتد).[2]

لقەکانی فۆنەتیك

فۆنەتیك چوار لقی سەرەکی لەخۆوە دەگرێت، کە هەریەکەیان لایەنێك لە لایەنەکانی بواری فۆنەتیك دەگرێتەوە، کە بەمشێوەیەن:

---

[1] ـ وریا عومەر ئەمین، فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی، گ. کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد، بەرگی (بیستەم)، ١٩٨٩، ل ٢٣٩.

[2] ـ نەریمان خۆشناو(د)، ڕێزمانی کوردی، چاپی چوارەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، ٢٠١٢، ل ١٥.

١ـ فۆنەتیکی فیزیکی

فۆنەتیکی فیزیکی ڕواڵەت و ناوەڕۆك و چۆنیەتی دروستبوونی شەپۆلی دەنگ و چۆنیەتی ڕۆیشتنی ئەو شەپۆلانە دەگرێتەوە، دەنگ لە شێوەی شەپۆلدا بەهۆی جووڵانەوەی هەواوە دروست دەبێ.جووڵانەوەی هەواش لە جوڵانەوەی یەکەم کۆمەڵە گەردیلەی هەواوە دەست پێدەکات، کە نزیکی هەردوو لێوە یا نزیکی زارە، ئینجا کۆمەڵی یەکەمی گەردیلە، بەرە بەرە کۆمەڵی دووەم دەبزوێنێ و دووەمیش سێیەم دەخاتەگەڕ... هتد. بەمشێوەیە دەنگەکان لە چەشنی شەپۆڵدا تا ماوەیەکی تایبەتی دەڕۆن، ئینجا شەپۆلەکان بەرە بەرە بێهێز دەبن و دادەمرکێنەوە، پێش ئەوەی ئەم شەپۆلانە دامرکێنەوە، دەچنە گوێی ئەو کەسانەوە، کە لە سنووری ڕادەی ڕۆیشتنی ئەو شەپۆلانەدان.(١)

دەنگ بریتییە لە کۆمەڵێك شەپۆل بە هەوادا دەڕوات، خێرایی ئەو کۆمەڵە شەپۆلەی دەنگ پێکدێنن، دەگاتە (١١٠٠) پێ لە یەك چرکەدا، بەمجۆرە شەپۆلی دەنگ بەهۆی لەرینەوەی ئەم تەنەوە یان لە شێوەیەکی ڕێکوپێکدا پێکدێت، هەروەك دروستبوونی هەر دەنگێکی زمان، یاخود لە شێوەیەکی نارێکدا سازدەبێت، وەکو (هەرا، گڤە گڤ...هتد). شەپۆلەکانی دەنگ ساکارین

١ـ غازی فاتح وەیس، فۆنەتیك، ئەمیندارێتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، ١٩٨٤، ل ٢٣.

یان ئاڵۆز بە خوول دەڕۆن، ڕۆیشتنی یەکەم کۆمەڵی گەردیلەی هەوا و گەڕانەوەی بۆ شوێنی خۆی پێی دەوترێت (خوول).[1]

خوولەکانی دەنگیش لە زماندا بەشێوەیەکی تەواو یەك لەدوای یەکەوە نایێن، بەتایبەتی نەبزوێنەکان، لەبەر ئەم هۆیە بە نەبزوێنەکان دەوترێت (دەنگە ناڕێکەکان)، هەرچی بزوێنەکانە، تا ڕادەیەك خولەکانیان بەشێوەیەکی ڕێکوپێك و یەك لەدوای یەکەوە دێن، لەبەرئەوە بە بزوێنەکان دەوترێت (دەنگە ڕێکەکان)، بەمجۆرە نەبزوێن و بزوێنەکان لە فۆنەتیکی فیزیکدا جیادەکرێنەوە.

٢ـ فۆنەتیکی درکاندن

فۆنەتیکی درکاندن چۆنیەتی کارکردن و جووڵانەوەی ئەندامەکانی ئاخاوتن دەگرێتەوە، ئەو ئەندامانە هەریەکە لە دروستکردنی هەر دەنگێکدا بەشێوەیەکی جیاواز دەجووڵێتەوە. فۆنەتیکی درکاندن باسی جووڵانەوەی هەر ئەندامێك دەکات و بەپێی ئەو جووڵانەوەیە دەستنیشانی سنووری هەر دەنگێك دەکرێت.[2]

٣ـ فۆنەتیکی بیستن

---

[1] ـ ئەورەحمانی حاجی مارف (د)، فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٢٨١.

[2] ـ هەمان سەرچاوە، ل ٢٧٦ .

فۆنەتیکی بیستن ئەرکی گوێ و گەیاندنی ئەو دەنگانەی کە هەڵگری زانیارین، بەمێشك دەگەیەنێت، بەشێوەیەکی گشتی فۆنەتیکی بیستن لە چۆنیەتی کارکردنی گوێ و ئەندامەکانی گوێ دەکۆڵێتەوە.[١]

گوێی ئادەمیزادیش لە بیستندا سێ ئەرکی هەیە:

١ـ کۆکردنەوەی دەنگ، کە هەڵگری زانیارییە.

٢ـ گواستنەوەی دەنگ، یان گەیاندنی ئەو زانیارییانە.

٣ـ شیکردنەوەی زانیارییەکان.

٤ـ فۆنەتیکی تاقیکردنەوە

فۆنەتیکی تاقیکردنەوە بەشێکی گرنگی زانستی دەنگە، چونکە بەکارهێنانی ئامێر دەگرێتەوە بۆ گەیشتن بە ڕاستی دەنگ لەڕووی فیزیکی و جووڵانەوەی ماسوولکەکانی ئەندامەکانی ئاخاوتنەوە لەکاتی دروستبوونی دەنگدا، بەو واتایەی ئەو ئەنجامەی لێرەدا بەدەست دەهێنرێت، دەتوانرێت بکرێت بە بەڵگەیەکی سەرەکی، چونکە شیکردنەوە بە پێی ئامێری تایبەت لە قاڵبی تیۆری دەچێتە دەرەوە و شێوەی پراکتیکی وەردەگرێت.[٢]

[١]ـ غازی فاتح وەیس، فۆنەتیك، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، ١٩٨٤، ل ٣٨.

[٢]- ئەوڕەحمانی حاجی مارف(د)، فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی، ل ٢٧٣ ـ ٢٧٤.

دەنگ و پیت و فۆنیم

پەیوەندی نێوان دەنگ و پیت و فۆنیم

(دەنگ) لە ڕێگەی ئەندامەکانی ئاخاوتنەوە دەردەبڕێن و بەهۆی بیستنەوە هەستی پێ دەکرێت.

(پیت) وێنەی دەنگە، بە نیشانە لە نووسیندا دیاریکراوە و بەهۆی بینینەوە وەردەگیرێ.

(فۆنیم) بەو دەنگانە دەوترێ کە لە زماندا وشە پێکدەهێن و بە گۆڕان و لابردنیان واتا دەگۆڕن.

فۆنیم لە دەنگ گرنگترە، چونکە جیاوازی دەخاتە نێوان واتای وشەوە، بۆیە هەموو فۆنیمێك، دەنگە، بەڵام هەموو دەنگێك، فۆنیم نییە، بۆ وێنە (قیژە، هاوار، قۆڕەی سك، پرخەپرخ، کۆکە...) هەموو دەنگن، بەڵام هیچیان فۆنیم نین.[١]

لە زمانی کوردیدا دەنگی /ص، ط/ بوونی هەیە، بەڵام فۆنیم نین، چونکە ناچێتە ناو ڕێنووسی کوردییەوە و واتای وشە ناگۆڕن، بەو واتایەی هەر دەنگێك گەر واتای وشەی گۆڕی، ئەوە بە فۆنیم هەژمار دەکرێت، کەواتە لە زمانی کوردیدا دەنگی (س ، ص) دوو شێوەی جیاوازی هەمان فۆنیمن، وەکو:

ساڵ / ص/

---

[١]- ئەوڕەحمانی حاجی مارف(د)، نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، چاپخانەی (علاء)، بەغدا، ١٩٨٦، ل ٨٢.

سەگ / ص/

لەم دوو نموونەیەدا فۆنیمی (س)، دەنگی /ص/ لەخۆی کۆدەکاتەوە، بەڵام (ص) بە فۆنیم هەژمار ناکرێ.

لە دەنگسازیدا جیاوازی هەیە لە نێوان دەنگ و پیت، بەڵام لە زمانی کوردیدا ژمارەی دەنگ و پیت بەرانبەر یەکتر دەوەستن، بەهۆیەوە ژمارەی دەنگ و پیتەکانی زمانی کوردی بەسەر (٣٧) دەنگ و پیت دابەشدەکرێت، ئەم دەنگانەش بەسەر پیتە بزوێن و نەبزوێنەکان دابەش دەکرێن.

کەچی دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکەین، کە لە زمانی کوردیدا هەست بە جیاوازی پیت و دەنگ دەکرێت، بەو واتایەی لە هەندێ شوێندا پیتەکان بە دەنگی تر و شێوەی تر خۆیان دەنوێنن، لەوانە:

١- دەنگی /س/ لە هەندێ حاڵەتدا لە خوێندنەوە وەك شێوەی /ص/ دەردەبڕێت، وەك:

سەگ

ساڵ

سەد

٢- دەنگی/ك/ئەگەر پیتی/ێ/ی بە دواوە بێت، ئەوە دەنگەکەی لە خوێندنەوەدا دەبێتە /چ/، وەك:

کێ

کێندەر

کێشکە

٣ـ دەنگی /گ/ ئەگەر پیتی /ی/ی بە دواوە بێت، ئەوە دەنگەکەی لە خوێندنەوەدا دەبێتە /ج/، وەك:

گیان

گوێ

پیتەکانی زمانی کوردی

هەر زمانێك ژمارەیەکی تایبەتی لە فۆنیم هەیە، کە لەگەڵ زمانێکی تردا جیاوازی هەیە، بۆ نموونە زمانی عەرەبی (٢٨) دەنگە، کە (١٤) دەنگ کۆمەڵەی ڕۆژە (شمسی) و (١٤) دەنگەکەی تری کۆمەڵەی مانگە (قمری)، و دەنگەکانیش بەسەر بزوێن و نەبزوێن دابەشدەکرێن، (٣) دەنگ بزوێن و (٢٥) دەنگ نەبزوێنە.

لە زمانی ئینگلیزیدا جیاوازی لە نێوان پیت و دەنگدا دەکرێت، زمانی ئینگلیزی خاوەنی (٢٦) پیتە، کە (٥) پیت بزوێنە و (٢١) پیت نەبزوێنە، بەڵام (٤٤) دەنگی هەیە، کە بەسەر بزوێن و نەبزوێن دابەش دەکرێن، بزوێنەکانیش بەسەر (بزوێنی تاك دەنگ) و (بزوێنی دوو دەنگ) دابەشدەکرێن، نەبزوێنەکانیش بەسەر دوو کۆمەڵە دابەش دەکرێن، نەبزوێنە بێدەنگەکان و نەبزوێنە دەنگدارەکان.

زۆربەی هەرە زۆری ئەو ئەلفوبێیانەی ئێستا لە هەموو جیهاندا بەکاردەهێنرێت، هیچ کامێکیان لە بنەڕەتدا بۆ ئەو زمانانە دانەنراون کە بەکاریان دەهێنن و هەموو لە زمانانی ترەوە وەرگیراون . بۆ نموونە ئەلفوبێی

زمانی ئینگلیزی و ئەلمانی و فەرەنسی و زۆربەی زمانەکانی تری ئەوروپی لە لاتینییەوە وەرگیراون، لاتینی لە ئیترۆسکانییەوە و ئیترۆسکانی لە گریکییەوە و گریکی لە فینیقییەوە و فینیقی لە سامییەوە و سامی لە هیرۆگلیفییەوە وەرگیراون. ئەلفوبێی ڕووسی لە سیریلیکەوە وەرگیراوە و سیریلیکی لە گریکییەوە و گریکی لە فینیقییەوە و فینیقی لە سامییەوە و سامی لە هیرۆگلیفییەوە. ئەو ئەلفوبێیەی کە بە عەرەبی ناودەبرێن، لە بنەڕەتدا عەرەبی نییە، لەئارامییەوە وەرگیراوە و ئارامی لە سامییەوە و سامی لە هیرۆگلیفییەوە وەرگیراوە، هەمان شت بەجۆرە ئەلفوبێیەکانی تر.[(١)]

گومانی تێدا نییە، کە گەلی کورد لە ڕێگەی ئایینی پیرۆزی ئیسلامەوە ئەم ئەلفوبێیەی وەرگرتووە و وەك نەتەوەکانی فارس و تورك و ئەفغان و ....هتد لەگەڵ زمانەکەی خۆی گونجاندوویەتی، بەجۆرێك ئەو پیتانەی لەگەڵ زمانەکەی دەگونجیٚ وەریگرتوون، و ئەوانەی ناگونجێت، پیتی تری لە بەرانبەردا داناون. لەو بیست و هەشت پیتەی زمانی عەرەبی، شەشیان کە بریتین لە (ث، ص، ض، ذ، ط، ظ) بۆ نووسینی کوردی لەگەڵ زمانی کوردی ناگونجێن، بەڵام لە ئاخاوتنی کرمانجی سەروو و ناوەڕاست و هەورامی دوو سیٚ پیت لەو شەش پیتانە بەکاردێن، بەتایبەتی پیتی (ص) لە وشەی وەك (صەد)، بە هەمان شێوە چەند پیتێکی تر لە زمانی کوردیدا هەن بە (شێوە) و (دەنگ) لە زمانی عەرەبیدانین:(پ، چ، ڤ، گ، ژ، ڕ، ڵ)، زمانی عەرەبی تەنها سیٚ بزوێنی هەیە،

١ـ وریا عومەر ئەمین(د)، گیروگرفتەکانی نووسینی کوردی بە لاتینی، توێژینەوەکانی کۆنفرانسی زانستیی زمانی کوردی ١٩ ـ ٢٢ی ئەیلوولی ٢٠١١ ، ٢٠١٢، ل ١٤٦.

کە بریتین لە (ا، و، ی)، هەرچی زمانی کوردییە، هەشت پیتی بزوێنی هەیە، کە بریتین لە (i، ا، ە، یّ، ی، ۆ، و، وو). زمانی عەرەبی(سەر ـ فتحة) و (بۆرە ـ ضمة) و (ژێر ـ کسرة)ی هەیە، ئەوانە تەواو واتای وشە دەگۆڕن، لە بەرانبەردا لە زمانی کوردی لە بریتی ئەم هێمایانەدا، فۆنیم (بزوێن) هەیە، بەم شێوەیە:

ـ لە بریتی سەر، فۆنیمی (ە)بەکاردێ.

ـ لە بریتی بۆر، فۆنیمی (و) بەکاردێ.

ـ لە بریتی ژێر، فۆنیمی (ی) بەکاردێ.

کەواتە زمانی کوردی تەنها ئەو پیتانەی زمانی عەرەبی وەرگرتووە، کە لەگەڵ پیتەکانی خۆی هاوبەشە و لە ڕووی وشەسازی و دەنگسازی و ڕستەسازییەوەش پەیڕەوی پێکهاتە و سیستەمی زمانی خۆی کردووە. بەمجۆرە بە هاوکاری ئەلفبێی عەرەبی، زمانی کوردی ئەلفبێیەکی کوردی هەیە و سیما و ئەدگارەکانی زمانی کوردی دەنوێنێ، نەك زمانی عەرەبی.[1]

سەبارەت بە زمانی کوردی، ئەوە دەنگ و پیت یەك مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرێت، بەو واتایەی ژمارەی پیت یەکسانە بە ژمارەی دەنگ.

زمانی کوردی خاوەنی (٣٧) دەنگە، کە بەسەر بزوێن و نەبزوێن دابەش دەکرێت، بەمشێوەیەی خوارەوە:

١ـ پیتە بزوێنەکان

[1] ـ سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، کوردۆلۆجی، چاپی حەوتەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١١، ل ١٠٢ـ ١٠٣.

ئەو پیتانەن کە بە ئاسانی لە دەم دێنە دەرەوە و یارمەتی پیتە نەبزوێنەکان دەدەن بۆ ئەوەی بە ئاسانی بێنە گوتن و دەربڕین. کەواتە پیتە بزوێنەکان بەهۆی ئەو ڕەوتە هەوایەی لە سییەکانەوە دێ و لە دەمدا بەبێ هیچ کۆسپ و بەرهەڵستییەك دێتە دەرەوە.[1]

ژمارەی پیتە بزوێنەکان لە زمانی کوردیدا (٨) پیتە، کە (٧) پیتیان لە ڕێنووسی کوردی وێنەیان هەیە، بەڵام (بزرۆکە ـ i) لە ڕێنووسی کوردی وێنەی نییە، بەڵکو تەنیا لە ڕێنووسی لاتینی وێنەی هەیە و دەردەکەوێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕێنووسی کوردیدا وەك پیتێك هەژمار دەکرێت.

بزرۆکەش ئەو کورتە دەنگەیە، کە دەکەوێتە نێوان دوو نەبزوێن، واتە لە ئەنجامی گواستنەوەی شوێنی دروستبوونی نەبزوێنی یەکەم بۆ نەبزوێنی دووەم لەناو دەمدا، نەختێك هەوا دەردەچێ و ئەم بزرۆکەیە دروست دەکات. بۆ نموونە لە وشەی (من)دا، هەردوو دەنگی /م/ و /ن/دا هەوا لە لووت دەردەچێ، بەڵام لە /م/دا جووتبوونی لێوەکان ڕێگە لە هەوای دەم دەگرێ و لە /ن/دا جووتبوونی پێشەوەی زمان و پێشەوەی مەلاشوو ڕێگەی هەوای دەم دەگرێ، بەڵام تا قسەکەر لێوەکان لێکدەکاتەوە و پێشەوەی زمانی بەرز دەکاتەوە بۆ پێشەوەی مەلاشوو، نەختێ هەوا لەمیانی ئەو کرداری ڕاگوێزانەوە دزە دەکات و لە دەم دەچێتە دەرەوە، بەم بڕە هەوایە، بزرۆکە دروست دەبێت. ئەم بڕە هەوایەش ئەگەر لە نێوان دوو دەنگی کپ بێت، وەکو: (خت،

---

[1] ـ ئەوڕەحمانی حاجی مارف (د)، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، ل ٢٤.

کش، چك، پف، کپ،... هتد) بە کپی دەردەچێ و ئەگەر لەنێوان دوو دەنگی گڕ بێ، بە گڕی دەردەچێ، وەك:(من، ژن، گڤ، بن، کن،...هتد).[1]

پیتە بزوێنەکانیش بەسەر دوو جۆر دابەش دەکرێن، بەمشێوەیە:

أ ـ بزوێنی کورت: ئەو بزوێنانەن، کە لە درکاندندا دەنگەکانیان نزم و کورتن و ژمارەیان (٣) پیتە، کە بریتین لە:(i ، ە، و).

ب ـ بزوێنی درێژ: ئەو بزوێنانەن، کە لە درکاندندا دەنگەکانیان بەرز و درێژن و ژمارەیان (٥) پیتە، کە بریتین لە:(ا، وو، ۆ، ی، ێ).

ئەم پیتانە لە زمانی کوردیدا ناکەونە سەرەتای وشە و بڕگەوە، بەڵکو دەخرێنە پاڵ پیتە نەبزوێنەکان بۆ ئەوەی یارمەتی بدەن بە ئاسانی لە (گەروو) و (دەم)ەوە بێنە دەرەوە.

---

[1] ـ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسووڵ(د)، بە کام ئەلفوبێ بنووسین، توێژینەوەکانی کۆنفرانسی زانستیی زمانی کوردی ١٩ ـ ٢٢ی ئەیلوولی ٢٠١١، هەولێر، ٢٠١٢، ل ٩٨ ـ ٩٩.

خاسیەتی پیتە بزوێنەکان لە زمانی کوردیدا[١]

١- بزوێنی(ی): بزوێنێکی درێژە، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و هەردوو لێوەکانیش بەرەو تەنیشت دەکشێن.

٢- بزوێنی(ێ): بزوێنێکی درێژە، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و هەردوو لێوەکانیش بەرەو تەنیشت دەکشێن.

٣- بزوێنی(و): بزوێنێکی کورتە، لە کاتی درکاندنیدا زمانی لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێت و هەردوو لێوەکانیش بەرەو پێشەوە دەچن و لەیەك نزیك دەبنەوە و خڕ دەبن.

٤- بزوێنی(i - بزرۆکە): بزوێنێکی کورتە، لەکاتی درکاندنیدا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێت و هەردوو لێوەکانیش لەیەکتر جودا دەبنەوە.

٥- بزوێنی(ە): بزوێنێکی کورتە، لەکاتی درکاندنیدا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێت و هەردوو لێوەکانیش لەیەکتر جودا دەبنەوە.

٦- بزوێنی (ا): بزوێنێکی درێژە، لەکاتی درکاندنیدا زمان لە پشتەوەی دەمدا دەبێت و هەردوو لێوەکانیش لەیەکتر جودا دەبنەوە.

---

[١]- بڕوانە: ا - ئەوڕەحمانی حاجی مارف (د)، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، بەغدا، ١٩٧٦ . ب - غازی عەلی خورشید، فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠١٠ . ج – ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، بڕگە و ئاسان بوونی بڕگە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩١.

٧ـ بزوێنی(ۆ): بزوێنێکی درێژە، لەکاتی درکاندنیدا زمان لە پشتەوەی دەمدا دەبێت و هەردوو لێوەکانیش بەرەو پێشەوە دەچن و لەیەك نزیك دەبنەوە و خڕ دەبن.

٨ـ بزوێنی(وو): بزوێنێکی درێژە، لەکاتی درکاندنیدا زمان لە پشتەوەی دەمدا دەبێت و هەردوو لێوەکانیش بەرەو پێشەوە دەچن و لەیەك نزیك دەبنەوە و خڕ دەبن.

هەموو بزوێنەکان دەنگی گڕن و تاڵە ژێیەکان دەلەرێنەوە، بەڵام ئەم لەرینەوەیە هیچ بەربەستێك لەڕێی دەرچوونی هەوا دروست ناکات.[1]

لە باسی شوێنی هاتنی /و/ و /وو/ لە وشەدا، دەکرێ بەمشێوەیەی خوارەوە جیاوازییان لە نێواندا بکەین:[2]

١ـ ئەگەر لە سەرەتای بڕگە یان وشە بێت، ئەوە /و/ کورتە و نەبزوێنە، وەك: واتا، وازی، واژە، واڵا، وانە، وەچە، وەرین، وەرز، وەرگرتن، وردە، وەرە، وەرزێر، وەستان، وەنەوشە، ورتە، وریا، ورچ، وردە، ورشە، وشك، وڵات، وتار، وڵاخ، وێران، وێنجە، وێژە، وێنە، ویستن...هتد.

٢ـ ئەگەر لە ناوەڕاستی بڕگەدا بێت، ئەوە /و/ کورتە، لە هەردوو شێوەی نەبزوێن و بزوێن دەردەکەوێت، بەمشێوەیە:

لە شێوەی نەبزوێندا:

جوان، دوان، ڕوان، ژوان، شوان، گوان، لوان...

---

[1] ـ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسووڵ(د)، بە کام ئەلفوبێ بنووسین، ل ٨٣ .

[2] ـ هەمان سەرچاوە، ل ٩٣ ـ ٩٥ .

لە شێوەی بزوێندا:

خوڕ، دوڕ، شوڕ، کوڕ، گوڕ، لوڕ، هوڕ...

٣ـ ئەگەر لە ناوەڕاستدا بێ و یەکێ لەم سێ پیتەی /ر، ك، ن/ بەدوادا بێت، ئەوە /وو/ درێژە، وەك پوور، توور، دوور، ژوور، سوور، بووك، پووك، تووك، سووك، نووك، بوون، چوون، ڕوون...هتد.

٤ـ هەندێجار لە کۆتایی بڕگە و وشەدا دێت، و لە شێوەی نەبزوێندا دەردەکەوێت، وەك:

ئاو، ئەو، چاو، خەو، خاو، دێو، ڕاو، زیو، سێو، شێو، لاو، لێو، مێو،...

٥ـ هەندێجار /وو/ لە کۆتایی بڕگە و وشەدا دێت و بزوێنە، وەك:

بوو، چوو، دوو، ڕوو، زوو،...

٦ـ دەنگی /و/ زۆرجار لە کرمانجی سەروودا دەبێتە /ڤ/ وەك:

چاو ـ چاڤ

سێو ـ سێڤ

نووسین ـ نڤیسین

نوستن ـ نڤستن

لێرەدا ئەم جۆرە وشانە دەبنە ئەلۆمۆرفی یەکتر.

٢ـ پیتە نەبزوێنەکان:

ئەو پیتانەن کە لە دەربڕین و ئاخاوتندا گرانن و نایێنە دەرەوە، بەڵکو هەمیشە بە یارمەتی پیتە بزوێنەکانەوە لە دەم دێنە دەرەوە.

ئەم دەنگانە لە دەربڕیندا هەندێ لە ئەندامانی ناو دەم لەیەکتر نزیك دەبنەوە و دەبنە بەرهەڵست بۆ ئەو ڕەوتە هەوایەی لە سییەکانەوە دێت، لە ئەنجامدا، لە دەربازێکەوە دێنە دەرەوە.[1]

واتە نەبزوێن دەنگێکە سازگەیەکی دیاریکراوی هەیە لەگەڵ درکێنەرێکی دیاریکراودا، هەروەها لەکاتی درکاندنیدا جۆرە تەگەرەیەك یان داخستن و کرانەوە دەخرێتە بەر تەزووی هەناسەوە.[2]

پیتە نەبزوێنەکان لە زمانی کوردیدا ژمارەیان (٢٩) پیتە، کە ئەمانەن:

ئـ ف س ك و

ب ق ش گ ی

ت ڤ ر ل

پ ح ڕ ڵ

ن خ د ع

م ج ژ غ

هـ چ ز

---

[1] Ü ئەوڕەحمانی حاجی مارف (د)، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، ل ٣٥.

[2] ــ تالّیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥ ل٣٦.

خاسیەتی پیتە نەبزوێنەکان لە زمانی کوردیدا[١]

١ـ دەنگی/ب/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (لێوییە)، و لە دەربڕیندا هەردوو لێو هاوبەش دەبن و دەنگێکی وەستاو و گڕە .

٢ـ دەنگی/پ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (لێوییە)، و لە کاتی دەربڕینیدا هەردوو لێو هاوبەش دەبن و دەنگێکی وەستاو و کپە.

٣ـ دەنگی/د/: ئەم دەنگە لە دەربڕینیدا دەنگێکی (زارییە)، و لەکاتی دەربڕینیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و دەنگێکی وەستاو و گڕە.

٤ـ دەنگی/ت/: ئەم دەنگە لە دەربڕینیدا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی دەربڕینیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت، دەنگێکی وەستاو و کپە.

٥ـ دەنگی/گ/: ئەم دەنگە لە دەربڕینیدا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو دواوەی مەڵاشوو دەچێت و دەنگێکی وەستاو و گڕە.

٦ـ دەنگی /ك/: ئەم دەنگە لە دەربڕینیدا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو دواوەی مەلاشوو دەچێت و دەنگێکی وەستاو و کپە.

٧ـ دەنگی /ج/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو مەڵاشوو دەچێ، دەنگێکی کۆسپەك و گڕە.

---

[١] ـ بڕوانە: ا ـ ئەوڕەحمانی حاجی مارف (د)، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، بەغدا، ١٩٧٦. ب ـ غازی عەلی خورشید، فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠١٠ . ج ـ ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، بڕگە و ئاسان بوونی بڕگە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩١.

٨ـ دەنگی/چ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو مەڵاشوو دەچێ، دەنگێکی کۆسپەك و کپە.

٩ـ دەنگی/ڤ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (لێوییە)، لەکاتی درکاندنیدا لێو و ددان هاوبەش دەبن، و دەنگێکی وەستاو و کپە.

١٠ـ دەنگی/ف/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (لێوییە)، لەکاتی درکاندنیدا لێو و ددان هاوبەش دەبن، و دەنگێکی خشۆك و کپە.

١١ـ دەنگی/ز/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت، و دەنگێکی خشۆك و گڕە.

١٢ـ دەنگی/س/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و دەنگێکی خشۆك و کپە.

١٣ـ دەنگی/ژ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت، و دەنگێکی خشۆك و گڕە.

١٤ـ دەنگی/ش/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت، و دەنگێکی خشۆك و کپە.

١٥ـ دەنگی /م/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (لێوییە)، لەکاتی درکاندنیدا هەردوو لێو بەشدار دەبن، و دەنگێکی لووتییە و گڕە.

١٦ـ دەنگی /ن/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و بە پووکی سەرەوە دەنووسێ، و دەنگێکی لووتییە و گڕە.

١٧ـ دەنگی/ل/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و بە پووکی سەرەوە دەنووسێت و دەنگێکی گڕە.

١٨ـ دەنگی/ڵ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و بە پووکی سەرەوە دەنووسێت و دەنگێکی گڕە.

١٩ـ دەنگی /ر/: ئەم دەنگانەن لە دەربڕیندا (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت، و دەنگێکی لەرزۆك و گڕە.

٢٠ـ دەنگی/ڕ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێ، و دەنگێکی لەرزۆك و گڕە.

٢١ـ دەنگی/ق/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا (قورگییە)، لە پەیدابوونیدا زمانە بچکۆلە دەورێکی گرنگ دەبینێ، و دەنگێکی وەستاو و کپە.

٢٢ـ دەنگی/ھ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (ئەوکییە، قورگییە)، لە بەشی خوارووی ئەوکدا پەیدا دەبێ، و دەنگێکی خشۆك و کپە.

٢٣ـ دەنگی/ح/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (ئەوکییە، قورگییە)، لە بەشی سەرووی ئەوکدا پەیدا دەبێ، و دەنگێکی خشۆك و کپە.

٢٤ـ دەنگی/خ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (ئەوکییە، قورگییە)، زمانە بچکۆلە دەورێکی گرنگ لە پەیدابوونیدا دەبینێ، و دەنگێکی خشۆك و کپە.

٢٥ـ دەنگی/ع/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (ئەوکییە، قورگییە)، لە پەیدابوونیدا زمانە بچکۆلە دەورێکی گرنگ دەبینێ، و دەنگێکی خشۆك و گڕە.

٢٦ـ دەنگی/غ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (ئەوکییە، قورگییە)، لە پەیدابوونیدا زمانە بچکۆلە دەورێکی گرنگ دەبینێ، و دەنگێکی خشۆك و گڕە.

٢٧ـ دەنگی/و/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (لێوییە)، لە درکاندنیدا هەردوو لێو کاردەکەن، و دەنگێکی خشۆك و گڕە.

٢٨ـ دەنگی/ئـ/: ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (قورگییە)، لە بەشی دەرەوەی قورگدا پەیدا دەبێ، و دەنگێکی خشۆك و کپە.

٢٩ـ دەنگی/ی/: ئەم دەنگە لە دەبڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ، و دەنگێکی خشۆك و گڕە.

جیاکردنەوەی پیتەکانی زمانی کوردی

دەتوانرێت بە ئاسانترین شێواز پیتەکانی زمانی کوردی لە یەکتر جیابکەینەوە:[1]

١ـ پیتی (ب، پ، ت) ← بە خاڵ لەیەکتر جیادەکرێنەوە.

٢ـ پیتی (ج، چ، خ، ح) ← بە خاڵ لەیەکتر جیادەکرێنەوە.

٣ـ پیتی (ز، ژ) ← بە خاڵ لەیەکتر جیادەکرێنەوە.

٤ـ پیتی (س، ش) ← بە خاڵ لەیەکتر جیادەکرێنەوە.

٥ـ پیتی (ف، ق، ڤ) ← بە خاڵ لەیەکتر جیادەکرێنەوە.

٦ـ پیتی (ع، غ) ← بە خاڵ لەیەکتر جیادەکرێنەوە.

٧ـ پیتی (ر، ڕ) ← بە دانانی نیشانەی(٧) جیادەکرێنەوە.

---

[1] ـ بڕوانە:أـ حەمە کەریم ڕەمەزان هەورامی، سایکۆلۆجی یەتی خوێندنەوە، بەرگی یەکەم، چاپخانەی کامەران، سلێمانی، ١٩٦٨، ل ٥٩ ــ ٦٠. ب ــ نوری عەلی ئەمین، ڕابەرێ بۆ ئیملای کوردی، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)، بەغدا، ١٩٦٦، ل ١٧ـ ٢٤.

٨ـ پیتی (ی، ێ) ← بە دانانی نیشانەی(٧) جیادەکرێنەوە.

٩ـ پیتی (ل، ڵ) ← بە دانانی نیشانەی(٧) جیادەکرێنەوە.

١٠ـ پیتی (و، وو، ۆ) ← بە دانانی نیشانەی(٧) جیادەکرێنەوە.

١١ـ پیتی (ك، گ) ← بە دانانی هێڵێکی ڕاست، پیتی (گ) لە پیتی (ك) جیا دەکرێنەوە.

١٢ـ پیتی (ا) ← سەربەخۆیە.

١٣ـ پیتی (ە) ← سەربەخۆیە.

١٤ـ پیتی (ئـ) ← سەربەخۆیە.

١٥ـ پیتی (م) ← سەربەخۆیە.

١٦ـ پیتی (ھ) ← سەربەخۆیە.

١٧ـ پیتی (د) ← سەربەخۆیە.

ڕێژەی بەهێزی دەنگە بزوێنەکان جیاوازە و بەپێی ڕێژەی کرانەوەی دەم دەگۆڕێ، ڕێژەی کرانەوەی دەمیش لە دەنگێك بۆ دەنگێکی دی دەگۆڕێ،[(١)] ئەمەش وایکردووە کە دەنگەکان دابەش بن بۆ بزوێن و نەبزوێن و بەهۆی بەدوای یەك هاتنیان میکانیکیەتی ئاخاوتن بەردەوام دەبێ، دەتوانرێ بەمشێوەیە دابەشبکرێ:[(٢)]

[١]ـ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسووڵ(د)، بە کام ئەلفوبێ بنووسین، ل ٨٤.

[٢]ـ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسووڵ(د)، چەند پیتێکی کێشەدار لە نووسینی کوردیدا، گ. زانکۆی دهۆك، ژ(١)،٢٠٠٤، ل ٣.

ڕێژەی کرانەوەی دەم	دەنگەکان	جۆری دەنگ
کرانەوەی زۆر	ا	بزوێن
کرانەوەی ناوەندی	ۆ، ێ	
کرانەوەی ئاسایی	ە	
نیمچە کراوە	ی، و	بزوێن
نیمچە داخراو	س، ش، ف، ڤ، م...	نەبزوێن
داخراو	ب، پ، د، ك، گ...	

گیروگرفتی هەندێ لە پیتەکانی زمانی کوردی

١ـ /ئـ ـ هەمزە/: زۆر لە زمانناسان /ئـ ـ هەمزە/ لە ئەلفوبێی کوردیدا بە دەنگ و فۆنیم هەژمارناکەن، چونکە دەڵێن لە ئەلفوبێی لاتینیدا هێمای نییە، کەچی لە ئەلفوبێی کوردیدا هێمای هەیە، بەڵام نابێتە هۆی گۆڕینی واتای وشە، کە ئەمەش حاڵەتێکی ناوازەیە، چونکە یەکێ لە مەرجەکانی فۆنیم ئەوەیە کە دەبێت واتای وشە بگۆڕێت، بەڵام /ئـ ـ هەمزە/ بەدەر دەبێت لەم یاسایە و حاڵەتێکی ناوازەیە، دەبێ ئەوەش بوترێت کە ئەلفوبێی لاتینیش وا دەبێ سەر لە نووسەر و لێکۆڵەری کورد دەشێوێنێت، وەك کە دێت لەبری (ئا، ئۆ، ئی) تەنیا یەك پیت دەنووسێت (a,o,w)، کەچی هەریەکەیان بریتییە لە دوو دەنگی سەربەخۆی تەواو و چ جیاوازییەك لە نێوان (دا، دۆ، دی) و (ئا، ئێ، ئی) نییە، لە ڕووی ژمارەی دەنگەکانیانەوە، ئەلفوبێی لاتینی کە بایەخی بە

دەنگی /ئـ ـ هەمزە/ نەداوە، هەڵەیەکی گەورە و زلی کردووە، چونکە /ئـ ـ هەمزە/ دەنگێکی ڕەسەن و کۆنی زمانەکەمانە، هەر ئەوەندە هەیە لە ئاخاوتنی ئێستای زمانەکەمان، /ئـ ـ هەمزە/ بە زۆری لە سەرەتای وشەدا دێت، تەنیا لە ڕێژەی ڕانەبوردوو و داخوازی و هەندێ وشەدا نەبێت، کە لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا دێن، وەك (دەئاخێوێ، دەئەنجنێ، بئاخێوە، قورئان، نەء........)، لە بەرانبەریشدا دەبێ ئەوەش بوترێت، کە لامی قەڵەو(ڵ) لە زمانی کوردیدا لە سەرەتای وشەدا نایێت، کەچی کەسیش ناڵێ با نیشانە و هێمای بۆ دانەنرێت یان بڵێین با بە فۆنیم هەژماری نەکەین !!.[١]

٢ـ / ح ـ ع/: هەندێ پێیان وایە دەنگی /ح/ و دەنگی /ع/ دوو دەنگی ڕەسەنی کوردی نین، و بە کاریگەری زمانی عەرەبی لەسەر زمانی کوردی هاتوونەتە ناو زمانی کوردییەوە، بەڵگەی ئەوەش دەهێننەوە کە لەو زمانە هیندۆ ئەوروپیانە بەدی ناکرێت، کە نەکەوتوونەتە ژێر کاریگەری زمانی عەرەبی، بەتایبەتی گەلە هیندۆ ئەوروپییە ناموسلمانەکان، لە هەمان کاتیشدا ئەم دوو پیتە زۆر بە دەگمەن لە وشە کوردییە خۆماڵییەکان دەبینرێت، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا لە نووسینی کوردی بە پیتی لاتینی ئەم دوو دەنگە نرخیان بۆ دانەنراوە و هیچ هێمایەکیان بۆ نەکراوە بە پیت، ئەوەی بۆیان دانراوە وەك: /h- ح / و /u ـ ع/ ، ئەو هێمایانەش هەولوبۆچوونی تاکە کەسی و تایبەتین.[٢]

١ـ مەسعوود محەمەد، ڕەواندنەوەی دوو ڕەخنە، گ. ڕۆشنبیری نوێ ، ژ. (٨)، بەغدا، ١٩٨٠، ل٣.

٢ـ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسووڵ(د)، بە کام ئەلفوبێ بنووسین، ل ٨٩.

٣ـ /خ ـ غ/: لە ئاخاوتنی کوردیدا زۆر وشە هەن، کە هەرجارەی بە یەکێ لەو دوو دەنگە /خ،غ/ دەبیسترێن یان دەنووسرێن، بێ ئەوەی کار لە واتایان بکات، بۆ نموونە وەك:

خەم ـ غەم

خونچە ـ غونچە

باخ ـ باغ

خیرەت ـ غیرەت

دۆزەخ ـ دۆزەغ .[1]

٤ــ /ر ــ ڕ/: دەربارەی پیتەکانی (ر ــ ڕ)، ئەوە لە زمانی کوردیدا هیچ وشەیەکمان نییە بە (ر) دەست پێبکات، بەو واتایەی (ر) لە سەرەتای وشەدا نایێت، بەڵکو هەمووی بە (ڕ) دەستپێدەکات.

---

[1] ـ هەمان سەرچاوە، ل ٩٠.

خوێندنەوەی پیتەکانی زمانی کوردی

پیت / وێنە	دەنگەکەی
ئـ	هەمزە
ا	ئەلیف
ب	بێ
پ	پێ
ت	تێ
ج	جیم
چ	چ
ح	حێ
خ	خێ
د	دال
ر	رێ
ڕ	ڕێ
ز	زێ
ژ	ژێ
س	سین
ش	شین
ع	عەین
غ	غەین
ف	فێ
ڤ	ڤێ

ق	قاف
ك	كاف
گ	گاف
ل	لام
ڵ	ڵام
م	میم
ن	نوون
ھ	ھێ
ە	ئە
ۆ	ئۆ
و	ئو
وو	ئوو
ی	ئی
ێ	یێ
i	بزرۆكە

هەندێ لایەنی جیاوازیی دەنگیی نێوان کرمانجی سەروو و کرمانجی ناوەڕاست

لێرەدا هەندێ لە خاسیەت و تایبەتمەندی لایەنی فۆنەتیکی کرمانجی سەروو و کرمانجی ناوەڕاست دەخەینەڕوو: (1)

١ـ لە کۆتایی هەندێ وشەدا، لە کرمانجی سەروو (ی) بەرانبەر بە (وو) لە کرمانجی ناوەڕاست دەوەستێ، وەك:

کرمانجی سەروو	**کرمانجی ناوەڕاست**
پاری	**پاروو**
خانی	**خانوو**
کولی	**کولوو**
ئارەزی	**ئارەزوو**
خاتین	**خاتوون**

٢ـ لە کۆتایی هەندێ وشەدا، لە کرمانجی سەروو (وو) بەرانبەر بە (ی) لە کرمانجی ناوەڕاست دەوەستێ، وەك:

کرمانجی سەروو	**کرمانجی ناوەڕاست**
تووژ	**تیژ**
شوور	**شیر**

١ـ بۆ زیاتر شارەزابوون بۆ ئەم دیاردانە، بڕوانە ئەم دوو سەرچاوەیە: أـ ئەوڕەحمانی حاجی مارف (د)، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦، ل ٦٤ ـ ٦٧. ب ـ دوڵبەر ئیبراهیم فەرەج شاڵی، یاسای دەنگییەکانی زمانی کوردی، نامەی ماستەر، بەشی کوردی ـ کۆلیژی زمان ـ زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٠.

٣ـ لە هەندێ وشـەدا، لـە کرمـانجی سـەروو (ڤــ) بەرانبـەر بـە (و) لـە کرمـانجی ناوەڕاست دەوەستێ، وەك:

کرمانجی سەروو	کرمانجی ناوەڕاست
چاڤ	چاو
شەڤ	شەو
هاڤین	هاوین
سێڤ	سێو
هەڤیر	هەویر
ئاڤا	ئاوا

٤ـ لە زۆر وشەدا، لە کرمانجی سەروو (ە) بەرانبەر بە (بزرۆکـە i) لـە کرمـانجی ناوەڕاست دەوەستێ، وەك:

کرمانجی سەروو	کرمانجی ناوەڕاست
قەنج	قنج
چەنگ	چنگ
کەچ	کچ

٥ـ لە زۆر وشەدا، لە کرمانی سـەروو (بزرۆکـە i) بەرانبـەر بـە (ە) لـە کرمـانجی ناوەڕاست دەوەستێ، وەك:

کرمانجی سەروو	کرمانجی ناوەڕاست
هل	هەڵ
هنەك	هەندێك

در	دەر
دکت	دەکات
ب	بە
ك	کە

٦ـ لە کرمانجی سەرووی زمانی کوردیدا، زۆرجار دەنگی /ش/ تێدەچێت، لە بەرانبەردا لە کرمانجی ناوەڕاستدا دەمێنێتەوە، هەروەکو لەم نموونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێ:

کرمانجی سەروو	**کرمانجی ناوەڕاست**
فرۆتن	**فرۆشتن**
ڕێتن	**ڕێشتن**

٧ـ لە هەندێ وشەدا، لە کرمانجی سەروو (ه) بەرانبەر بە (و) لە کرمانجی ناوەڕاست دەوەستێ، وەك:

کرمانجی سەروو	**کرمانجی ناوەڕاست**
هشك	**وشك**
هشیار	**وشیار**
هرچ	**ورچ**
هور	**ورد**

٨ـ لە هەندێ وشەدا، لە کرمانجی ناوەڕاست (س، ت) بەرانبەر بە (ص، گ) لە کرمانجی سەروو دەوەستێ، وەك:

کرمانجی سەروو	کرمانجی ناوەڕاست
صار	سارد
صۆر	سوور
گەڤر	تەور
طاوە	تاوە

٩ـ لە هەندێ وشەدا، پاش و پێش کردن(جێگۆڕکێ)ی پیت دەکرێت، وەك:

کرمانجی سەروو	کرمانجی ناوەڕاست
بەرف	بەفر
تەزرە	تەرزە
جینار	جیران
خیز	زیخ
نك	کن

١٠ــ لە هەندێ لەو (چاوگ) و (قەدی چاوگ) و (ناو) و (ئاوەڵناو)انەی لە کرمانجی ناوەڕاستدا دەنگی/د/یان تێدایە، لە بەرانبەردا لە کرمانجی سەروودا نین، وەك:

	کرمانجی ناوەڕاست	کرمانجی سەروو
١ـ چاوگ	خواردن	خوارن
	بردن	برن
	کردن	کرن
٢ـ قەدی چاوگ	خوارد	خوار

	برد	**بر**
	کرد	**کر**
٣ـ ناو	**ئارد**	**ئار**
٤ـ ئاوەڵناو	**زەرد**	**زەر**
	سارد	**سار**

١١ـ لە دیالێکتی کرمانجی سەروودا (ڵ)ی قەڵەو نییە، لە بەرانبەردا لە کرمانجی ناوەڕاستدا یەکجار زۆرە، وەك:

کرمانجی سەروو	**کرمانجی ناوەڕاست**
هلچوون	**هەڵچوون**
خال	**خاڵ**
هەڤال	**هەڤاڵ**

١٢ـ لە دیالێکتی کرمانجی ناوەڕاستدا دەنگی(ڤـ) زۆر کەمـە، لـە بەرانبـەردا لـە کرمانجی سەروودا یەکجار زۆرە، وەك:

کرمانجی سەروو	**کرمانجی ناوەڕاست**
ڤالابوون	**واڵابوون**
چاڤـ	**چاو**
هاڤین	**هاوین**

١٣ـ لە کرمانجی سەرووی زمانی کوردیدا بەهۆی کارتێکردنی دوو دەنگی کپ لەسەر یەکتری، دەنگی /ف/ تێدەچێت، هەروەکو لەم نموونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێ:

سەرکەفتن ← سەرکەتن

پێشکەفتن ← پێشکەتن

ژێکەفتن ← ژێکەتن

دەرکەفت ← دەرکەت

١٤ـ زۆرجار لە کرمانجی سەروودا بۆ مەبەستی ئاسانی دەربڕین و بەهۆی کارتێکەری دەنگەکانی دەوروبەر، ئەوە دەنگی /ڤ/ تێدەچێت، وەکو:

ئیڤرۆ ← ئیرۆ

کەڤچك ← کەچك

زڤستان ← زستان

جووتۆکە

دوو فۆنیم لە دوو وشەی جیاواز لە واتادا، کە لە دوو شوێنی وەك یەك بەرانبەر بە یەك بوەستن، وەکو:/ش، ژ/ کە لە وشەکانی (شان، ژان)دا بەرامبەر بەیەك دەوەستن، ئەم جۆرە بەرانبەرییە بۆ دۆزینەوە و سەلماندنی فۆنیمیەتییە.[1] واتە ئەگەر دوو دەنگی جیاواز توانییان لە هەمان شوێندا دەرکەون و دەرکەوتنیان هەریەکە واتایەکی جیاواز لە دەرکەوتنی ئەویتری بە وشەکە بەخشی، ئەوە ئەو دوو دەنگە سەر بە دوو فۆنیمی جیان.[2]

هێشووە دەنگ

بریتییە لە دەرکەوتنی دوو نەبزوێن یان زیاتر بەدوای یەکدا لە بڕگەیەکدا، وەکو /شت/ لە وشەی (دەشت)دا.[3]

دووبارەکردنەوە ـ گیرە

دیاردەیەکی دەنگییە لە زمانی عەرەبیدا (شەدە)ی پێدەوترێت، ئەم دیاردەیە لە زمانی عەرەبیدا زۆر باوە، لەبەرانبەردا لە زمانی کوردیدا کەم دەبینرێت، بۆ ئەم مەبەستانە بەکاردێت:

١ـ دووبارەرکردنەوەی پیتێك، دوا بەدوای یەك لە وشەیەکدا.

٢ـ درێژکردنەوەی دەنگ.

---

[1] ـ تالیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، ل ١٢٠.

[2] ـ بڕوانە: أـ وریا عومەر ئەمین، پیتۆکەکانی زمانەوانی، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠١١، ل ٥٩. ب ـ وریا عومەر ئەمین، جووتۆکە، ژ.(١١٧٠)، ڕ. هاوکاری، ١٦/٤/١٩٩٠،ل٨.

[3] ـ تالیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، ل ٣٢.

٣ـ درێژكردنەوەی ماوەی بەندكردنی دەنگێك ئەگەر هاتوو دەنگەكە گیربوو.[١]

واتە دووبارەكردنەوەی پیتە گیراوەكە وەك خۆی، بۆ نموونە: كەللە، كوللە، گوللە، زللە، شەممە، مەككە، میللەت......هتد.[٢]

سیمای جیاكەرەوە:

سیمایەكی دەنگییە لە زمانێكدا، كە فۆنیمێك لە فۆنیمێكی تر جیا دەكاتەوە ، وەكو گڕی و كپی دەنگ یان سووك و قەڵەی یان درێژی و كورتی دەنگ، بۆ نموونە دەنگە گیرەكانی /د/، /ت/، /ب/، /پ/ سازگەی دروستبوونی هەر جووتە دەنگێك وەكو یەكە، بەڵام سیمای جیاكردنەوەیان تەنیا لە گڕی و كپیدایە، واتە لەرینەوەی ژێیەكانی قوڕگ لە /د/ دەلەرێتەوە، بەڵام لە /ت/ نالەرێتەوە، هەروەها لە /ب/ دەلەرێتەوە، بەڵام لە /پ/ نالەرێتەوە، كەچی سیمای گڕی و كپی لەگەڵ دەنگە لازمانییەكانی /ل:ڵ/دا نابێت، چونكە هەردووكیان گڕن، بەڵكو سووكی و قەڵەوی وەك دوو سیمای جیاكردنەوە بۆ ئەم دوو دەنگە بەكاردێن.[٣]

١ـ دەنگی گڕ

بریتییە لەو دەنگە زمانییەی كە ژێیەكانی قوڕگی لەگەڵدا دەلەرێتەوە، وەكو: /ب، د، گ، ج، ز، ژ، ڤ/، كەواتە گڕی دەنگ سیفەتێكە بۆ ئەو دەنگەی

---

[١] ـ تاڵیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەكانی دەنگسازی، ل ٧٢ .

[٢] ـ نوری عەلی ئەمین، ڕابەری بۆ ئیملای كوردی ، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)، بەغدا، ١٩٦٦، ل ٣٨ .

[٣] Ü تاڵیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەكانی دەنگسازی، ل ٥٢.

کە فراوانی شەپۆلەکانی دەنگ یان جووڵەی لەرەکانی دەنگ حوکمی بەسەردا بکەن.[١]

٢ـ دەنگی کپ

بریتییە لەو دەنگە زمانییەی کە ژێیەکانی قورگی لەگەڵدا نالەرێتەوە، وەکو /پ، ت، ك، ف، س، ش، ح/.[٢]

٣ـ خشۆکی دەنگ

بریتییە لە خشانی تەزووی هەناسە لە ناو زاردا، کە دەبێتە هۆی دروستبوونی دەنگی خشۆك. ئەو دەنگەی کە دروست دەبێت، بەهۆی لێخشاندنی تەزووی هەناسە بە لێواری بۆرییەکانی دەنگەوە دەبێت لە ئەنجامی ئەوەی کە تەگەرە دەخرێتە سەر بەشێکی تەزووەکەوە، ئەمەش یان خشۆکێکی ئاسۆی دەبێت، وەکو /ف/، /ڤ/، /ه/ یان خشۆکێکی ستوونی دەبێت وەکو، /س/، /ز/، /ش/، /ژ/.[٣]

أـ خشۆکی ستوونی

ئەو دەنگە خشۆکەیە کە زار بەشێوەیەکی ستوونی لەگەڵیدا دەکرێتەوە و لەباری ئاسۆیشدا تەنگ دەبێت، وەك دەنگی /س، ز، ش، ژ/، ئەم خشۆکە بەرانبەر بە خشۆکی ئاسۆیی دەوەستێت.[٤]

١ـ هەمان سەرچاوە، ل ٢٢٤.

٢ـ هەمان سەرچاوە، ل ٢٢٤.

٣ـ هەمان سەرچاوە، ل ٦٨ ـ ٦٩ .

٤ـ هەمان سەرچاوە، ل ١٧٤ .

ب ـ خشۆکی ئاسۆیی

دەنگێکی خشۆکە کاتێ دروست دەبێت، کە ڕێڕەوی هەوا لەناو زاردا لەباری ئاسۆیی فراوان دەبێت و لە باری ستوونیش تەنگ دەبێت، وەکو دەنگی /ھ، ڤ، ف/. دەنگی خشۆکی ئاسۆیش بەرانبەر بە دەنگی خشۆکی ستوونی دەوەستێت.(١)

٤ـ وەستاو

ئەو دەنگەیە کە بەهۆی گیربوون (ڕێگرتن)، پاشان بەڕەڵاکردنی تەزووی هەناسەوە دەدرکێت، ئەگەر ڕێگرتنەکە بەهۆی هەردوو لێوەوە بێت، ئەوە دەنگەکە دەبێتە دەنگێکی لێوی گیر، وەکو:/ب، پ/، ئەگەر ڕێگرتنەکە لە پووکی ددان بوو، ئەوە دەبێتە دەنگێکی پووکی گیر، وەکو/ت، د/، ئەگەر گیربوونەکە لە مەڵاشوودا بوو، ئەوە دەبێتە دەنگێکی مەڵاشووی گیر، وەکو:/ك، گ/، ئەگەر گیربوونەکە لە گەروودا بوو، ئەوە دەبێتە دەنگێکی گەرووی گیر وەکو: /ق/، یان گیربوونەکە لە قوڕگدا دەبێت و دەنگەکەش دەبێتە دەنگێکی قوڕگی گیر، وەکو: /ئـ، هەمزە/، هەندێ جار پاش گیربوونی دەنگەکە خشانێك ڕوودەدات لەگەڵیدا تێکەڵ دەبێت، ئەوە دەنگێکی نیمچە گیری تێکەڵاو پەیدا دەبێت، وەکو: /چ، ج/.(٢)

Ü١ هەمان سەرچاوە، ل ١٨٣.

٢ ـ هەمان سەرچاوە، ل ١٩٢.

گوێ : گوێ لە سێ بەش پێکدێت : [1]

١ـ گوێی دەرەوە

هەموو یەکێك لە ئێمە دەیبینێ، چونکە وەك هەر ئەندامێکی دی بینراوی لەش بە دەرەوەیە، ئەم بەشەی گوێ بریتییە لە پارچەیەك ئێسقان و دەوری مایکرۆفۆن دەبینێ، گوێی دەرەوە کونێکی بچووك بە پەردەی گوێوە دەبەستێ، ئەم پەردەیە پارچە گۆشتێکی زۆر تەنکە و پلەی حەساسیەتی یەکجار بەرزە و بە بچووکترین و نزمترین دەنگ دەجوولێتەوە، ئەو کونەی گوێی دەرەوە بەم پەردەیە دەبەستێتەوە، هەمیشە پڕی هەوایە و دەورێکی گەورە دەبینێ لە ئاسانکردنی ئەو لەرینەوە و ئاوازەیەی دەچێتە نێو گوێوە پێش ئەوەی بگاتە پەردەی گوێ.

٢ـ گوێی ناوەڕاست:

گوێی ناوەڕاست دەکەوێتە دوای پەردەی گوێوە، گوێی ناوەڕاست شەقێکی بچووکی پڕ لە هەوایە و سێ ئێسقانی وردی تێدایە و بە پەردەی گوێوە بەستراون و لەبەری ناوەوەش بە گوێی ناوەوە لکاون. ئیشوکاری ئەم سێ ئێسقانە وردە ئەوەیە لەرینەوەی دەنگ و هەر لەرینەوەیەکی دیکە بگوێزنەوە، واتە لەرینەوەی دەنگ لە پەردەی گوێوە دەگەیەنن بەگوێی ناوەوە.

١ـ ئەورەحمانی حاجی مارف (د)، فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی، سلێمانی، ل ٢٧٤ — ٢٧٦.

٣ـ گوێی ناوەوە

گوێی ناوەوە بازنەیەکی پێچاوپێچ و بەشێوەیەکی تەواو داخراوە و توندکراوە. لە بەری ژوورەوە بە ناوەوە توند چەسپ کراوە و ئاوێکی لینجی تێدایە، ئەم بازنە پێچاوپێچە لە بەری دەرەوە ـ واتە سەرە ئەستوورەکەی بە گوێی ناوەڕاستەوە لە بەری ژوورەوە بەستراوە، کە بریتییە لە دەماری یەکجار ورد و بە مێشکەوە بەستراون.

گوێی ناوەوە بە درێژی پەردەیەکی تەنك کراوە بە دوو بەشەوە، ئەویش هەر لەسەرە ئەستوورەکەی بازنەی گوێی ناوەوە تاکو سەرە وردەکان، دوو کونی بچووکی لە گوێی ناوەڕاستەوە چوونەتە نێو گوێی ناوەوە، هەر یەکێك لەم دوو کونە کەوتوونەتە لایەکی ئەو پەردەیەوە.

بڕگە

چەمك و پێناسەی بڕگە

بڕگە لە ڕووی زاراوەوە، وشەیەکی داڕژاوە، کە لە وشەی سادەی (بڕ) و پاشگری (گە) پێکهاتووە. بڕگەش لە دەنگێك یان زیاتر پێکدێت و بەیەکجار بەبێ بڕینی هەناسە لەدەم دێتە دەرەوە.[1]

ئەگەر سەیرێکی ئەم پێناسەیە بکەین، ئەوە دەبینین بەشێکی پێناسەکە لە ڕێنووسی کوردی پەیڕەو نابێت، چونکە لە ڕێنووسی کوردیدا، بچووکترین بڕگە لە نەبزوێن و بزوێنێك پێکدێت، بەو واتایەی لە دوو دەنگ پێکدێت، واتە پێناسەی بڕگە لە ڕێنووسی کوردیدا بەمشێوەیە دەبێت:((بڕگە بریتییە لە دوو دەنگ یان زیاتر کە بەبێ بڕینی هەناسە لەدەم دێتە دەرەوە)).

دیارە هۆکاری ئەمەش ڕوونە، لە ڕێنووسی کوردیدا بڕگە بە بزوێن دەست پێناکات، بەڵکو هەمیشە بزوێن لەگەڵ نەبزوێن دێت، کەچی لە ڕێنووسی لاتینیدا پێناسەکە پەیڕەو دەبێت و دەگونجێت، چونکە دەشێ بڕگە لە تاکە دەنگێك پێکبێت، تاکە دەنگەکەش نەبزوێن بێت.

لەبارەی دروستەی بڕگەش، ئەوە نەبزوێنەکان لە زمانی کوردیدا دروستکەری بڕگە نین و ناتوانن بڕگە دروست بکەن، بەڵکو بڕگەکانی زمانی

---

[1] ــ نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو، چەند بابەتێکی زمانەوانی، چاپخانەی ئازاد هەورامی، کەرکووك، ٢٠٠٧، ل ٦.

کوردی پڕۆژەی بزوێنەکانن، بەهۆیەوە هەریەك لە سەرەتای بڕگە و لە کۆتایی بڕگە ڕێگە بە دوو نەبزوێن پتر نادەن،[1] هەر بۆیە دەنگی بزوێن بە ناوکی بڕگە دادەنرێت.[2]

ناوکی بڕگە

ئەو بزوێنەی کە هێزی بڕگە وەردەگرێت، بە ناوکی بڕگە ناودەبرێت، ناوکی بڕگەش لە زمانی کوردیدا یەکێك لەو هەشت بڕگەیە دەبێت کە لە زمانەکەدا هەیە.

جۆرەکانی بڕگە

پیتە بزوێن و نەبزوێنەکان ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینن لە دەستنیشانکردنی جۆرەکانی بڕگە، لەگەڵ ئەوەشدا لەلای زماننناسان و ئەدەبناسان دیاریکردنی جۆرەکانی بڕگە جیاوازی هەیە، لای هەندێ لە زماننناسان بڕگە چوار جۆرە (بڕگەی کورت، بڕگەی درێژ، بڕگەی کراوە، بڕگەی داخراو)، لای هەندێکی تریش دوو جۆرە (بڕگەی فۆنەتیکی، بڕگەی فۆنۆلۆجی)، لای هەندێکی تر شەش جۆرە (بڕگەی کورت، بڕگەی درێژ، بڕگەی کراوە، بڕگەی داخراو، بڕگەی فۆنەتیک، بڕگەی فۆنۆلۆجی)، لەلای ئەدەبناسانیش دوو جۆرە (بڕگەی کورت،

[1] ـ محەمەد مەحوی(د)، چەند لایەنێکی فۆنۆلۆژی ڕێزمانی کوردی و ڕێزمانی عارەبی، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ٢٢.

[2] Ü غازی عەلی خورشید، فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی، ل ٣١.

بڕگەی درێژ)، تەنانەت یاسای بڕگەکانی (کورت و درێژ)یش لای ئەدەبناسان جیاوازە لەگەڵ زمانناسان، بۆیە ئێمە لە ڕوانگەی زمانناسییەوە سەیری بڕگە دەکەین.

کەواتە جۆرەکانی بڕگە بەمشێوەیەی خوارەوەن:

١ـ **بڕگەی کورت:** بەو بڕگانە دەوترێت، کە بزوێنی کورتی تێدایە[1]، وەك: (بە، دە، لە...).

٢ـ **بڕگەی درێژ:** بەو بڕگانە دەوترێت، کە بزوێنی درێژی تێدایە، وەك: (با، دۆ، ڕێ،... هتد).

٣ـ **بڕگەی کراوە:** بەو بڕگانە دەوترێت، کە کۆتاییان بە پیتی بزوێن دێت[2]، وەك:(با، بۆ، ڕێ، بە... هتد).

٤ـ **بڕگەی داخراو:** بەو بڕگانە دەوترێت، کە کۆتاییان بە پیتی نەبزوێن دێت[3]، وەك:(مار، خوارد، لم، گوڵ،... هتد).

٥ـ **بڕگەی فۆنەتیکی:** جۆرێکە لە جۆرەکانی بڕگە، جۆرێکی گشتییە و هەموو زمانانی جیهان تێیدا بەشدارن، واتە یاسایەکی گشتییە بۆ هەموو زمانەکان،

---

[1] ـ ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، بڕگە و ئاسان بوونی بڕگە لە کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩١، ل ١٠٦.

[2] Ü نەریمان خۆشناو، چەند بابەتێکی زمانەوانی، ل ٨.

[3] Ü هەمان سەرچاوە، ل ٨.

چونکە پەیوەندی بە هەناسەوەرگرتن و کارکردنی ئەندامانی ئاخاوتنەوە هەیە.[1]

٦ـ بڕگەی فۆنۆلۆجی: جۆرێکە لە جۆرەکانی بڕگە، جۆرێکی تایبەتییە و لە هەر زمانێکدا یاسای تایبەتی خۆی هەیە لە لێکدان و داڕشتنی فۆنیمەکان.[2]

وەکو لە سەرەتادا ڕوونمانکردەوە، کە جۆرەکانی بڕگە لە ئەدەبدا جیاوازی هەیە لەگەڵ بواری زماندا، لە ئەدەبدا بەتایبەتی لە شیعری کوردیدا جۆرەکانی بڕگە دوو جۆرە:

بڕگەی کورت: بەو بڕگانە دەوترێت، کە لە پیتێکی نەبزوێن لەگەڵ پیتێکی بزوێنی کورت پێکدێت، یانیش لە پیتێکی نەبزوێن و بزوێنێکی درێژ پێکدێت، بەو مەرجەی بڕگەکە هێزی لەسەر نەبێت.

بڕگەی درێژ: بەو بڕگانە دەوترێت، کە پیتێکی نەبزوێن و بزوێنێکی درێژ (بەو مەرجەی بڕگەکە هێزی لەسەر بێت)، یانش لە دوو پیتی نەبزوێن و بزوێنێکی کورت یان درێژ یان سێ پیتی نەبزوێن و بزوێنێکی کورت پێکدێت.[3]

---

[1] Ü وریا عومەر ئەمین، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٢٥٢.

[2] Ü هەمان سەرچاوە، ل ٢٥٢.

[3] ـ مەعروف خەزنەدار، کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا، چاپخانەی (الوفاء)، بەغدا، ١٩٦٢، ل ٢٦ – ٢٧.

تایبەتمەندییەکانی بڕگە

١ـ لە ڕێنووسی کوردیدا سەرەتای هەموو بڕگە و وشەیەك بە بزوێن دەست پێناکات، بەڵکو هەمیشە بە نەبزوێن دەست پێدەکات، بەڵام لە ڕێنووسی لاتینیدا سەرەتای بڕگە و وشە بە بزوێن یان بە نەبزوێن دەست پێدەکات، وەکو:

وشە	بڕگەکردنی بە ڕێنووسی لاتینی	بڕگەکردنی بە ڕێنووسی کوردی
ئەمە	e/me	ئە / مە
ئازاد	a/zad	ئا / زاد
من	min	من
کن	kin	کن
ئاش	as	ئاش
دەڕۆم	de/rom	دە / ڕۆم

کەواتە بڕگە بڕگەکردنی وشە لە ڕێنووسی کوردی و لاتینیدا جیاوازی زۆری لە نێواندا هەیە، دەبێ ئاماژە بۆ ئەو بکەین، کە لە زمانی ئینگلیزیدا دەشێ بڕگە بە پیتی بزوێن دەست پێبکات.

٢ـ لە بڕگەیەکدا ناکرێت دوو بزوێن بە دوای یەکەوە بێن.

٣ـ دەشێت دوو نەبزوێن لە بڕگەدا بەدوای یەکەوە بێن.

٤ـ هەموو بڕگەیەك، یەك بزوێنی تێدایە.

٥ـ ژمارەی بڕگە لە وشەدا یەکسانە بە ژمارەی ئەو بزوێنانەی لە وشەکەدا هەن.

٦ـ زۆربەی زمانەکانی جیهان سوود لە بڕگە وەردەگرن بۆ دەست نیشانکردنی کێشی شیعریی،[1] زمانی کوردیش وەك یەکێ لە زمانانی جیهان، بڕگە پێوەرێکی سەرەکییە لە دەست نیشانکردنی کێشی شیعری کوردی.

٧ـ بڕگە پێوەر و ڕێگایەکی سەرەکی و بنچینەییە بۆ فێربوونی تەواو و ڕاستی و ڕەوانی گۆکردنی وشەکانی زمانێکی بێگانە.[2]

قاڵبی بڕگە

بڕگە لە زماننا سیدا (٩) قاڵبی بۆ دیاریکراوە، ئەم (٩) قاڵب و شێوازە هەمووی لەسەر ڕێنووسی کوردی جێبەجێ نابێت، بەتایبەتی ئەو بڕگەیەی لە تاکە پیتێك پێکدێت و پیتەکەش بزوێنە، بەڵام لەسەر ڕێنووسی لاتینیدا پەیڕەودەکرێت.

ئێمە لێرەدا پیتی (V) بۆ بزوێن (ڤاوڵ) دادەنێین و پیتی (C) بۆ نەبزوێن (کۆنسۆنانت) دادەنێین، بەهۆیەوە قاڵبەکانی بڕگە لە زمانی کوردی بەمشێوەیەی خوارەوە دەست نیشان دەکەین[1]:ـ

١- ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، هەمان سەرچاوە، ل ٢١.

٢- هەمان سەرچاوە، ل ٢١.

١ـ ccvcc

ئەم قاڵبە گەورەترین بڕگە پێكدێنێت، كە چوار نەبزوێن و بزوێنێك لەخۆوە دەگرێت، وەكو:

خوارد ــ xward

٢ـ ccvc

وەكو:ـ چوار ـ cwar

برین ــ brin

٣ـ ccv

وەكو: خوا ــ xwa

برا ــ bra

٤ـ cvc

وەكو: گوت ــ gut

نان ــ nan

٥ـ cvcc

وەكو: دەست ــ dest

٦ـ vcc

ئارد ــ ard

---

[١]- بۆ ئەم بابەتە بڕوانە:ـ أ ـ وریا عومەر ئەمین، ئاسۆیەكی تری زمانەوانی، ٢٠٠٤، ل ١٦ـ ١٨، ٢٥٢ ــ ٢٥٤. ب ــ غازی عەلی خورشید، فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٠، ل ٣٠ ـ ٣١.

لێرەدا ئەگەر بە نموونە برگەی (ئارد) وەرگرین، ئەوە دەبینین لە ڕێنووسی کوردیدا بەر یاسای (CVCC) دەکەوێت، بەڵام لە ڕێنووسی لاتینیدا بەر یاسای (VCC) دەکەوێت، واتە بەمشێوەیە:

ئارد ← لە ڕێنووسی کوردیدا ، ئـ، ا، ر، د

لێرەدا بەم قاڵبە دەردەکەوێت(CVCC)

ئارد ← لە ڕێنووسی لاتینیدا، a,r,d ard

لێرەدا بەم قاڵبە دەردەکەوێت (VCC)

٧ـ vc

وەکو:

ئەز ـ ez

ئەم ـ em

ئەم قاڵب و یاسایەش تەنیا لە ڕێنووسی لاتینیدا پەیڕەو دەکرێت، لە ڕێنووسی کوردیدا پەیڕەوناکرێت.

٨ـ v

ئەمە بچوکترین قاڵب و پێکهاتەی برگەیە لە ڕێنووسی لاتینیدا، بەڵام ئەم قاڵبە لەڕێنووسی کوردیدا نابینرێت و پەیڕەو ناکرێت.

وەکو: ئە ـ e

ئا ـ a

ئەم قاڵب و یاسایەش تەنیا لە ڕێنووسی لاتینیدا پەیڕەو دەکرێت، لە ڕێنووسی کوردیدا پەیڕەوناکرێت.

٩ـ cv

ئەم قاڵب و پێکهاتەیەی بڕگە لە ڕێنووسی کوردیدا بچووکترین قاڵبە. وەکو:

با ــ ba

نا ــ na

بە ــ be

کەواتە لە ڕێنووسی کوردیدا تەنیا (٦) قاڵب و شێوازی بڕگەمان هەیە، بەمشێوەیە:

ccvcc

ccvc

ccv

cvcc

cvc

cv

بەڵام لە ڕێنووسی لاتینیدا (٩) قاڵبی بڕگەمان هەیە، بەمشێوەیە:

ccvcc

ccvc

ccv

cvc

cvcc

cv

vcc

vc

v

ئەندامەکانی ئاخاوتن

ئەو ئەندامانەن کە بەشداری لە پرۆسەی ئاخاوتندا دەکەن، بریتین لەمانە (سییەکان، گەروو، سورێنچك، دەم، زمان، ددان، هەردوو لێو، مەلاشووی نەرم، مەلاشووی ڕەق، زمانۆچکە، لووت، قورگ، ژێیەکان.......)، هەندێ لەم ئەندامانە ئەرکی پاڵپێوەنانی تەزووی هەناسە دەبینن، وەکو سییەکان، هەندێکی تریان کار دەکەنە سەر گڕ و کپی دەنگەکان، وەکو ژێیەکانی قورگ، هەندێکی تریان دەجووڵێتەوە پێیان دەوترێت درکێنەر وەکو زمان، هەندێکی تر بەشداری لە درکاندن دەکەن، بێ ئەوەی بجووڵێنەوە پێیان دەوترێ سازگەی درکاندن، وەکو مەلاشوو، پووك، ددان.[1]

١ـ مەلاشوو:

بریتییە لە بنمیچی ناو زار، کە پێکدێت لە پووکی ددان و مەلاشووی ڕەق و مەلاشووی نەرم و زمانۆچکە، بەدرێژایی ئەو ناوچەیە دەگرێتەوە کە دەکەوێتە نێوان پووکی ددان و سەرووی زمانۆچکە، بەشی پێشەوەی ڕەقە و بەشی دوواوەی نەرمە. مەلاشوو وەکو سازگەی درکاندن بەشداری لە پرۆسەی درکاندن دەکات، کاتێ کە دەنگی پووکی و مەلاشووی ڕەق و مەلاشووی نەرم و زمانۆچکەی تێدا دروست دەبێت.[2]

---

[1] ـ تالیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، ل ١٣٦ـ ١٣٧ .

[2] ـ تالیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، ل ١٤٠، ٢١٥، ٢١٧ .

ا ـ مەڵاشووی نەرم:

ئەندامێکی ماسولکەیی نەرمە، دەکەوێتە بنمیچی زارەوە لە نێوان مەڵاشووی ڕەق و زمانۆچکە، بە بەشێك لە مەڵاشوو دادەنرێت، کاتێ کە بەرەو خوار دەجووڵێت و نزم دەبێتەوە، ئەو ڕێڕەوە دەکرێتەوە کە بەرەو بۆشایی ناو لووت دەچێت، بەڵام کە بۆ سەرەوە بەرز دەبێت، ئەو ڕێڕەوە دادەخات، هەروەها لەکاتی لکانی دواوەی زمان یان نزیکبوونەوەی لە مەڵاشووی نەرم، دەبێتە هۆی دروستبوونی دەنگێکی مەڵاشوویی نەرم.

ب ـ مەڵاشووی ڕەق:

بەشی پێشەوە لە دیوی سەرەوەی ناو زار و بەشی پێشەوەی مەڵاشوو دەگرێتەوە، واتە بنمیچی زار، ئەم بەشەش ڕەقە بە بەراوردکردن لەگەڵ بەشی پشتەوەی کە پێی دەوترێت مەڵاشووی نەرم، مەڵاشووی ڕەق بەشداری لە درکاندنی دەنگەکانی زمان دەکات، کاتێ کە زمان لێی دەکەوێت یان لێی نزیك دەبێتەوە، ئەو دەنگانەش بە دەنگی مەڵاشووی ناو دەبرێت، وەك: /س، ز، ج، چ، ی/.

٢ـ پووك:

ئەندامێکە لە ئەندامەکانی درکاندن، دەبێتە سازگەی درکاندنی دەنگە پووکییەکان، کاتێ کە نووکی زمانی لێدەکەوێت یان لێی نزیك دەبێتەوە، هەروەها پووك لێوارێکی شێوە قۆقزە لەناو زاردا، دەکەوێتە پاش ددانەکانی

سەرووی پێشەوە، دەبێتە سازگە بۆ ژمارەیەکی زۆری دەنگەکان، وەکو /س/، /ت/،/ر/ /ز/، /د/، /ن/.(1)

٣ـ زمانۆچکە:

بەشێکی بچووکی نەرمە لە دیوی دواوەی مەلاشووی نەرم شۆربۆتەوە، درکێنەرێکی چەسپاوە، وەکو مەلاشووی نەرم و مەلاشووی ڕەق. ئەم بەشە سەرپەرشتی ڕێگەی هەناسە دەکات لە گەرووداو لە کاتی قووتدانی خواردندا ڕێگەی هەناسە دادەخات.(2)

٤ـ زمان:

زمان لە پێنج بەش پێکدێت، کە ئەمانەن:(3)

اـ نووکی زمان:

بریتییە لە بەشی پێشەوە زمان ، وەکو درکێنەرێك دەجوولێتەوە و نزیك دەبێت لە ددانەکانی سەرەوە یان پووك یان مەلاشووی ڕەق بۆ دروستکردنی ئەو دەنگانەی کە بە نووکە زمانی ناو دەبرێن و بەشداری لە درکاندنی دەنگە ناو ددانییەکان دەکات، وەکو: /ذ، ظ/ لە زمانی عەرەبیدا، هەروەها بەشداری لە درکاندنی دەنگە پووکییەکان دەکات، وەك: /ز، س، د، ت/.

1ـ تالیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، ل ١٣ .

2ـ هەمان سەرچاوە، ل ٢١٥ .

3ـ هەمان شەرچاوە، ل ٥٥ .

ب ـ پێشەوەی زمان :

ئەو بەشەی زمانە، کە دەکەوێتە نێوان نووکی زمان و ناوەڕاستی زمان، ئەم بەشەش بەشداری لە درکاندنی ئەو دەنگانە دەکات، کە بە دەنگی مەلاشووی ڕەق و دەنگی پووکی ناودەبرێن، وەکو /ز، ژ، ج، چ/.

ج ـ ناوەڕاستی زمان :

ئەو بەشەی زمانە، کە دەکەوێتە نێوان بەشی پێشەوەی زمان و دواوەی زمان .

د ـ ڕەگی زمان :

ئەو بەشەی زمانە، کە دەکەوێتە کۆتایی بەشی دواوەی زمان.

ھ ـ دواوەی زمان :

ئەو بەشەیە لە زمان، کە دەکەوێتە نێوان ڕەگ و ناوەڕاستی زمان، و دەکەوێتە ژێر مەلاشووی نەرم، بەهۆیەوە بەشداری دەکات لە درکاندنی دەنگەکانی مەلاشووی نەرمدا، وەکو /ك، گ/.

٥ـ هەناسەوەرگرتن :

چوونەژوورەوەی هەوا لە دەرەوە بۆ ناو سییەکان لە کاتی کردەی هەناسەداندا، هەناسە وەرگرتنیش بۆ کردەی ئاخاوتن زۆر پێویستە، چونکە ئاخاوتن بە هەناسەوەرگرتن دەست پێدەکات و ئەنجامەکان ئامادەدەبن بۆ ئاخاوتن و پڕکردنی سییەکان بەو هەوایەی کە لەکاتی هەناسەداندا دەردەچێت و لەگەڵیدا کردەی ئاخاوتن دەست پێدەکات.[1]

[1] ـ تالێب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، ل ٩١ .

٦ـ قوڕگ:

ئەندامێکی کڕکراگەییە، دەکەوێتە سەرووی بۆڕی هەناسەوە و ژێیەکانی دەنگی تێدایە، ژێیەکانی قورگ دەکەوێتە ناو قوڕگەوە، کە کاردەکاتە سەر دەنگ و دەیکات بە گڕ یان بە کپ. قوڕگ بە سندوقی دەنگ دادەنرێت .[1]

٧ـ ژێیەکان:

بریتییە لە دوو دەستە ماسولکەیی نەرم، کە بەرانبەر یەك وەستاون، ئەم دوو دەستە ماسولکەیە بە ئێسقانی لوولەی قوڕگەوە بەستراونەتەوە، بەهۆی جووڵانەوەی ئەو ئێسقانەوە، ئەم دوو دەستە ماسولکەیە دەکرێنەوە و دیسان دێنەوە یەك، واتە لەگەڵ جووڵانەوەی ژێیەکانی قوڕگدا چەند بارێکی تایبەتی وەرگرن و کار دەکەنە سەر دەنگەکانی زمان، بەمشێوەیە:

١ـ کرانەوەی ژێیەکانی قوڕگ و تێپەڕبوونی هەوا، بێ ئەوەی ڕێگەی لێبگرێت، واتە بێ لەرینەوەی ژێیەکان، ئەو دەنگانەی کە لەم بارەدا دەدرکێن بە دەنگی کپ ناودەبرێن .

٢ـ کرانەوە و هاتنەوە یەکی ژێیەکان بەخێرایی و یەك بەدوای یەکدا لەگەڵ تێپەڕبوونی هەوادا، کە دەبێتە هۆی لەرینەوەی ژێیەکان، ئەو دەنگەی بەمشێوەیە بدرکێت بە دەنگی گڕ ناودەبرێن .

٣ـ هاتنەوە یەکی تەواوی ژێیەکان بۆ ماوەیەك و کرانەوەیان و بەڕەلابوونی هەوا، ئەم بارەش دەبێتە هۆی درکاندنی دەنگی هەمزە .[2]

---

[1] ـ هەمان سەرچاوە، ل١٠٤ .

[2] ـ هەمان سەرچاوە، ل ٢١٨ ـ ٢١٩ .

هەمدیسان ژێیەکان ئەرکی بایلۆجییان ئەوەیە ناهێڵن خواردن بچێتە ناو بۆڕیی هەناسەوە، لە قسەکردندا کە دێتەوە یەك، بەهێزی بای هاتوو لە سییەکانەوە دەلەرنەوە و سیمای ژێداری دەدەنە دەنگەکە، گەر لێك دوورکەونەوە، ئەوە با بێ تەگەرە لە نێوانیاندا تێدەپەڕێت.(1)

٨ـ گەروو:

بۆشاییەکی فراوانە دەکەوێتە نێوان ڕەگی زمان و دیواری پشتەوەی گەروو، کە لە بۆشایی لووتەوە دەست پێدەکات تا دەگاتە قورگ، واتە دەکەوێتە سەرووی قورگەوە، هەروەها بە ئەندامێکی درکاندن لەقەڵەم دەدرێت و هەواش بە ناویدا بەرەو زار و لووت تێدەپەڕێت.(2)

٩ـ سازگەی دەنگیی:

ئەندامێکی درکاندنی چەسپاوە، بەشداری لە پرۆسەی درکاندنی دەنگەکانی زمان دەکات، کاتێ کە دەلکێن یان نزیك دەبێتەوە لە ئەندامێکی تری درکاندنی چالاك، کە بە درکێنەر ناودەبرێت، درکێنەر لە خوارەوە دەبێت و سازگەی دەنگیش لە سەرەوە دەبێت، زمان و لێوی خوارەوە نموونەی درکێنەرن، بەڵام لێوی سەرەوە و ددانەکان و مەڵاشووی ڕەق ....هتد دەبن بە سازگەی درکاندن.(3)

[1] ـ وریا عومەر ئەمین، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، ل ٥٨ .

[2] ـ تالیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، ل ١٤٤ .

[3] ـ هەمان سەرچاوە، ل ١٦١ .

١٠ـ ناوپەنچك:

ئەندامێكی یاریدەدەرە لە پرۆسەی هەناسەداندا، دەكەوێتە نێوان سینگ و سكەوە، یارمەتی بەرزبوونەوە و نزمبوونەوەی سییەكان دەدات، بە بەرزبوونەوەی ناوپەنچك، هەوا لە سییەكانەوە دێتە دەرەوە، بە نزمبوونەوەی هەوا لە دەرەوە دێتە ناو سییەكان.[١]

ترپە:

ترپە زنجیرە دەنگێكە، كە دوو یان چەند بڕگەیەكە، هێز یەكیخستبن، بۆیە ترپە دەتوانێ هاوسەنگی وشە بێ و وشە لە گرووپی یەك كێشیدا یەكبخات، ئەو جۆرە دابەشكردنەی ترپەیی ڕستە لە بنەمای ئاوازی شیعردا هەیە، كە كێشەكەی گۆڕینی ژمارەیەك بڕگەی بێهێز بە بڕگە و دێر دەگرێتەخۆ .[٢]

كەواتە ترپە بریتییە لە بەدوای یەك هاتنی ئاوازەی دەنگەكانی زمان، ئەمەش كاتێك ئەنجام دەدرێت، كە جۆری دەركەوتنی بڕگەكان بەرەو دوای یەك دێن .[٣]

---

[١] ـ تالّیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەكانی دەنگسازی، ل ٤٩ .

[٢] ـ عەبدولوەهاب خالید موسا، هێز و ئاوازە لە دیالێكتی كوردیی ژووروودا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٣٩ .

[٣] ـ تالّیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەكانی دەنگسازی، ل ١٢٠ .

هێز:

زیادە وزە و پاڵەپەستۆیەکە دەکەوێتە سەر بڕگەیەك لە بڕگەکانی وشە، هێزیش دەچێتە نێو ئاستی مۆرفۆلۆجی، بەڵام لە پراگماتیکدا زیاتر ڕۆڵی دەردەکەوێت، چونکە لە ئاخاوتندا ئەم ڕۆڵە دەبینرێت.

ئاوازە:

ئاوازە بریتییە لە بەرزی و نزمیی دەنگی ئاخاوتن، کە کار لە واتای گوتنەکەدا دەکات.[1] واتە گۆڕینی لەرینەوەی ژێیەکان دەبێتە هۆی گۆڕینی ئاوازەی ڕستە، هەر ئاوازەشە واتای جیاواز بە ڕستە دەبەخشێت.[2] ئاوازەش دەچێتە نێو ئاستی سینتاکس، بەڵام لە پراگماتیکدا زیاتر ڕۆڵی دەردەکەوێت، چونکە لە ئاخاوتندا ئەم ڕۆڵە دەبینرێت.

---

[1] ـ عەبدولوەهاب خالید موسا، هێز و ئاوازە لە دیالێکتی کوردیی ژووروودا، ل ٣٠ .

[2] ـ وریا عومەر ئەمین، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، ل٢٨٩ .

ئەلۆفۆن (شێوەی فۆنیم)

ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا وشەیەکی لاتینییە و لە پێشگری (allo ـ شێوەی جیاواز) و وشەی (phone ـ دەنگ) پێکهاتووە. بەو جۆرەی وشەی (Allophone) بە مانای شێوەی فۆنیم یان ئەلەفۆن (ئەلۆفۆن) دێت. یاخود شێوەیەکە لە شێوەکانی درکاندنی هەمان فۆنیم، بێ ئەوەی درکاندنی ئەو شێوە جیاوازە کار لە واتای وشە بکات، واتە ئەو کۆمەڵە دەنگەیە کە فۆنیمێك دەیانگرێتەخۆیەوە و بە ئەندامێکی یان ئەلۆفۆنی ئەو فۆنیمە دادەنرێت، وەك گۆکردنی /ت/ لەم وشانەدا بەشێوەی جیاواز: تەڕ، تەمەن، تاڵ، گرت...[1]

کەواتە ئەلۆفۆن شێوەی جیاجیای هەمان فۆنیم لە زماندا دەگرێتەوە، هەروەها بە چەند دەنگێك کە لە یەك فۆنیمدا کۆدەبنەوە، واتە دەربڕینی یەك فۆنیم بە چەند جۆرێك دەڵێن شێوەی فۆنیم.

بەشێك لە شێوەی فۆنیم ئەوانەن، کە بەتایبەتی بە شێوە و جۆری گۆکردنی کەسانی جیاوازەوە بەستراون، یاخود هەر یەك کەس، بەڵام بە گوێرەی شوێن و پێویستی گۆکردنی خۆی دەگۆڕێ. بۆ نموونە فۆنیمی (ا) دەتوانرێ بەرز یان نزم، درێژ یان کورت گۆبکرێت، یاخود دەبینین هەموو کەس وەك یەك دەنگی /ش/ گۆناکەن، دیارە ئەمانەش بەهۆی بوونی دیالێکت و بەشە دیالێکتی جیاوازەوە زۆر بەر گوێ دەکەون. بۆ نموونە لە شێوە

---

[1] ـ تاڵیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی دەنگسازی، ل١٢.

ئاخاوتنی هەورامیدا دەنگی /س/ وەك (ث) و دەنگی (ز) وەك (ذ) گۆدەكرێ، لە شێوەی ئاخاوتنی هەولێریش (سۆرانی)، دەنگی /ڵ/ دەكرێ بە (ر).

هەروەها لە زمانی كوردیدا ئەگەرچی فۆنیمی (ص) نییە، بەڵام لە هەندێ وشەدا هەست بە دەنگی /ص/ دەكرێ، بەتایبەتی لەم وشانە:

سەگ (ص)

ساڵ (ص)

سەد (ص)

مۆرف

مۆرف بە شێوەیەك لە شێوەكانی ئەلۆمۆرف دادەنرێت و فۆرمێكی فیزیكییە، واتە خاوەن قەبارەیەكە مۆرفیم دەنوێنێ یان پیشاندەدات . واتە مۆرف خۆی دەنگە یان كۆمەڵە دەنگێكی جیاوازە كە لە ژینگەی تردا دووپاتدەبێتەوە.[1]

لە زۆر حاڵەتدا یەك مۆرفیم، تەنیا یەك مۆرفی هەیە، واتە یەك مۆرف نوێنەری دەكات و لە یەك جێگر یان مۆرف زیاتر پەسند ناكات، وەك لەم وشانەدا ڕووندەبێتەوە:

مۆرفیم ← دار ، بەرد ، هەڵۆ

مۆرف ← دار ، بەرد ، هەڵۆ

هەندێجاریش مۆرفیم زیاتر لە مۆرفێك، واتە نوێنەرێكی هەیە و هەریەكەیان بۆ ژینگەیەك یان جێگەیەك دەستدەدەن، بۆنموونە مۆرفیمی (كوش، ڕش، گەس) هەریەكەیان دوو مۆرفیان هەیە و هەر مۆرفەی بۆ شوێنێكی تایبەتی دەست دەدەن و ناتوانن جێگەیان بگۆڕنەوە، وەك:

مۆرفیمی (كوش) دوو مۆرفی هەیە : كوش ، كوژ .وەك:

كوشتم ، دەكوژم

مۆرفیمی (ڕش) دوو مۆرفی هەیە : ڕش ، ڕژ . وەك:

ڕشتم ، دەڕێژم

---

[1] ـ سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥ .

مۆرفیمی (گەس) دوو مۆرفی هەیە : گەس ، گەز . وەك:

گەستم ، دەگەزم

هەندێجاری تریش وا ڕێکدەکەوێت، کە تاکە مۆرفیمێك بە هۆی چەندین مۆرفەوە نیشاندەدرێت، وەك:

مۆرفییمی (ەکە) چەند مۆرف و ئەلۆمۆرفێکی هەیە:

مۆرفی (ەکە)، وەك : کوڕ + ەکە = کوڕەکە (ەکە)

مۆرفی (ەك)، وەك : کوڕ + ەکە+ ان = کوڕەکان (ەك)

مۆرفی (کە)، وەك : چرا + ەکە = چراکە (کە)

مۆرفی (ك)، وەك : چرا + ەکە + ان = چراکان (ك)

مۆرفی (یەك)، وەك : چرا+ ەکە+ ان = چرایەکان (یەك)

مۆرفی (یەکە) ، وەك : چرا+ ەکە= چرایەکە (یەکە)

مۆرفیم

چەمك و پێناسەی مۆرفیم

مۆرفیم بچووکترین دانەی واتاداری یان خاوەن ئەرکی زمانە. بەو واتایەی مۆرفیم یان واتای هەیە، یاخود ئەرکێك لە زماندا دەبینێت. لە لای بلۆمفیلدیش مۆرفیم بریتییە لەو فۆرمە زمانییەی، کە لە ڕووی فۆنەتیکیی و سیماتیکییەوە لە هیچ فۆرمێکی دیکە ناچێ.[1]

مۆرفیم لە فۆنیمێ یان زیاتر پێکدێت، دەورێکی لە ڕێزماندا هەیە، بە گۆڕین یان لابردنی هەر فۆنیمێك، وات و دەورە ڕێزمانییەکەی تێدا دەچێت.[2]

دەبێ ئەوەش بوترێت، کە مۆرفیم لە فۆنیم دروست نابێت، چونکە واتای مۆرفیم لە پێکهاتەی فۆنیمێکەوە دروست نابێت، لە هەمان کاتیشدا فۆنیم لە خۆیدا واتای نییە، بە واتایەکی تر، فۆنیم یەکەیەکە خۆی واتای نییە، بۆیە ناتوانێت واتا بە یەکەیەکی تر ببەخشێت، کەواتە ئەو یەکەیەی کە لە فۆنیمێك یان زیاتر پێکدێت مۆرفە نەك مۆرفیم، بەتایبەتی کە مۆرفیم خۆی یەکەیەکی هۆشەکی نابەرجەستە بێت.[3]

---

[1] ـ حەیدەر حاجی خدر، تایبەتمەندییە مۆرفۆلۆژییەکانی زمانی کوردی ـ لە ڕوانگەی پۆلێنی مۆرفۆلۆژیانەی زمانەکانەوە، نامەی ماستەر، کۆلیژی زمان ـ زانکۆی سەلاحەددین، ٢٠١٠، ل٣٦ .

[2] -وریا عومەر ئەمین(د)، پیتۆکەکانی زمانەوانی، ل ٩١ .

[3] ـ محەمەد مەعروف فەتاح(د) و سەباح ڕەشید(د)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی، ل٢٤.

تایبەتمەندییەکانی مۆرفیم

١ـ مۆرفیم دانەیەکی خاوەن فۆرمە، واتە دانەیەکی فیزیکییە یان شێوەیەکی فۆنەتیکی هەیە.

٢ ـ مۆرفیم دانەیەکی واتادارە.

٣ ـ مۆرفیم ڕۆڵێکی ڕستەسازی دەبینیّ، واتە لە پێکهێنانی ڕۆنانی ڕێزمانی گەورەتر لە خۆی بەشداریدەکات.[1]

بۆنموونە ڕیزە دەنگی (مانگ) لە زمانی کوردیدا یەك مۆرفیمە، چونکە:

١ـ قالّبێکی فیزیاویی هەیە، کە دەنگەکانییەتی (م، ا، ن، گ)، ئەم دەنگانە لە ئاخاوتندا دەبیسترێت.

٢ـ واتایەکی هەیە، ئەو تەنە ئاسمانییەیە، کە بە دەوری زەویدا دەسوڕێتەوە .

٣ـ دەورێکی لە ڕێزماندا هەیە، دەتوانیّ لە ئاستی سینتاکسدا وەك بکەر یان بەرکار ... لە ڕستەکەدا دەرکەوێت.[2]

جۆرەکانی مۆرفیم

تا ئێستا مۆرفیم بە چەندین شیوازی جۆراوجۆر لای زماناسان خراونەتەڕوو، بەڵام باشترین دابەشکردن، ئەو دابەشکردنەیە کە هەموو

---

[1] ـ کەوسەر عەزیز ئەحمەد، بیردۆزی مۆرفیم و هەندیّ لایەنی وشەسازی کوردی، نامەی ماستەر، کۆلیژی ئاداب ـ زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٠، ل ٣٩ .

[2] ـ وریا عومەر ئەمین(د)، پیتۆکەکانی زمانەوانی، ل ٩١ .

کەرەسەکان دەگرێتەخۆ و هیچ کەلێنێك ناهێلێتەوە، کە بەمشێوەیەی خوارەوەیە:[1]

یەکەم : مۆرفیمی سەربەخۆ

ا- مۆرفیمی لێکسیکی

ب - مۆرفیمی ئەرکی

دووەم: مۆرفیمی بەند

١- گیرەك:

ا- ڕێزمانی (پێشگر، پاشگر، ناوگر)

ب - وشەدارێژ (پێشگر، پاشگر، ناوگر)

٢- بنکەی بەند

٣- نووسەك (نیشانە)

مۆرفیمی سەربەخۆش بەو مۆرفیمانە دەوترێت کە بە تەنیا وەك دانەیەکی سەربەخۆ دەردەکەوێت و خاوەن ڕواڵەتێکی سەربەخۆیە، وەك (گوڵ، دار، بەرد، ئاسن، پیاو، کچ،..........هتد).

مۆرفیمی بەندیش بەو مۆرفیمانە دەوترێت کە بە تەنیا وەك دانەیەکی سەربەخۆ دەرناکەوێت، بەڵکو لە شێوەی بەندا دەردەکەوێت و پێویستی بە مۆرفیمی سەربەخۆ هەیە بۆ ئەوەی دەرکەوێت و بەکاربێت، واتە خاوەن ڕواڵەتێکی سەربەخۆ نییە، وەك (ڕا، هەڵ، ەکە، ان، ....هتد).

[1] - محەمەد مەعروف فەتاح(د) و سەباح ڕەشید(د)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی، ل ٢٩ .

ئەلۆمۆرف

زاراوەی ئەلۆمۆرف بۆ ئەو مۆرفە جیاوازانە بەکاردێت، کە پێکەوە تاکە مۆرفیمێك دەنوێنن .[(١)] واتە ئەلۆمۆرف یان شێوە جیاجیاکانی هەمان مۆرفیم، کە بەهۆیەوە هەندێ مۆرفیم بە زیاتر لە یەك قاڵب و شێوەدا خۆیان دەردەخەن، هەر جۆرە قاڵب و شێوەیەکیش (مۆرف)ێکی مۆرفیمەکەیە، مۆرفەکانیش ئەلۆمۆرفی یەکترن.[(٢)]

ئەلۆمۆرف لە نێوان مۆرفیم و مۆرفدا دەوەستێ و بە یەکتریانەوە دەلکێنێ، بۆنموونە (ت) و (یت) و (تۆ) هەرسێکییان ئەلۆمۆرفی مۆرفیمی کەسی دووەمی تاکن لە کرمانجی ناوەڕاستدا، هەروەك (من) و (م) دەبنە ئەلۆمۆرفی مۆرفیمی کەسی یەکەمی تاك.[(٣)]

هۆکارەکانی بوونی ئەلۆمۆرف

بوونی شێوەی جیاواز بۆ هەمان مۆرفیمیش، چەند هۆیەکی هەیە، لەوانە:[(٤)]

---

[١] ـ محەمەد مەعروف فەتاح(د) و سەباح ڕەشید(د)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی،چاپخانەی ڕوون، سلێمانی،٢٠٠٦، ل١٧ .

[٢] ـ وریا عومەر ئەمین(د)، پیتۆکەکانی زمانەوانی، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠١١، ل ٦٤ .

[٣] ـ محەمەد مەعروف فەتاح(د) و سەباح ڕەشید(د)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی، ل١٧ .

[٤] ـ وریا عومەر ئەمین(د)، پیتۆکەکانی زمانەوانی، ل ٦٤ ـ ٦٥ .

١- هۆکاری دەوروبەر و ژینگە:

لە ئەنجامی کارتێکردنی دەنگەکانی ئەمبەر و ئەوبەری ئەو شوێنەیە کە مۆرفیمەکەی تێدا دەردەکەوێ، بۆ نموونە نیشانەی ناسراوی لە زمانی کوردیدا بە چەند شێوەیەك (ەك، کە، ەکە، ك، یەك، یەکە........) خۆی دەردەخات، بەپێی ئەو ژینگەیەی تێدا دەردەکەوێ، وەکو:

کوڕ + ەکە = کوڕەکە (ەکە)

کوڕ + ەکە+ ان = کوڕەکان (ەك)

چرا + ەکە = چراکە (کە)

چرایەکە (یەکە)

چرا + ەکە + ان = چراکان (ك)

چرایەکان (یەك)

کەواتە (ەکە، کە، یەکە، ك، یەك) مۆرفی مۆرفیمی نیشانەی ناسراوین، و ئەلۆمۆرفی یەکترن.

٢- هۆکاری ڕێزمانی:

لێرەدا هۆکاری ڕێزمانی ڕۆڵی ئەوە دەبینێت وشەکە شێوەی تر وەرگرێت، وەك پێشبەندی (لە) دەبێتە (لێ) و پێشبەندی (بە) دەبێتە (پێ)، کاتێك کەرەسەکەی دوای خۆیان دەکرێتە جێناوی لکاو.

لە تۆ دەپرسم. (لە)

لێت دەپرسم. (لێ)

بە تۆ دەڵێم. (بە)

پێت دەڵێم. (پێ)

٣ـ هۆکاری فۆنۆلۆجی:

لێرەدا هۆکاری فۆنۆلۆجی ڕۆڵی ئەوە دەبینێت وشەکەکە شێوەی تر وەرگرێت، وەك جێناوی لکاوی (ات)، کە بۆ کەسی سێیەمی تاك لە کاری ڕانەبوردوودا بەکاردێ، کاتێ دەردەکەوێ ئەگەر ڕەگی کار کۆتاییان بە دەنگەکانی (ە) یان (ۆ) هاتبێ، وەك:

چاوگ	ڕەگ	کاری ڕانەبردوو
خواردن	خۆ	دەخوات
شوشتن	شۆ	دەشوات
ڕۆیشتن	ڕۆ	دەڕوات
کردن	کە	دەکات
بردن	بە	دەبات

جگە لەم دوو حاڵەتە، ئەوە لەهەموو حاڵەتەکانی تردا، جێناوی (ێت) بۆ کەسی سێیەمی تاك بەکاردێ، وەك:

چوون ← چـ ← دەچێت .

بەپێی یاسایەکی تری فۆنۆلۆجی دەشێ (ت)ی (ات) و (ێت) لابرێ، ئەگەر بزوێنێ لە دوایاندا نەهات، بەبێ ئەوەی کار لە مانا و بواری ڕێزمانییەکەیان بکات، وەك:

دەخوات ← دەخوا

دەچێت ← دەچێ

بەمە ژمارەی مۆرفەکانی مۆرفیمی جێناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك دەبێت بە (ات، ێت، ا، ێ).

٤ـ هۆی مێژوویی:

لە ئەنجامی ئەو گۆڕینانەی بەسەر زماندا دێت یا لە ئەنجامی کارتێکردنی زمانێکی تر، هەندێ مۆرفیم هاوواتا و هاوئەرکیان بۆ پەیدا دەبێ، هەردووك دەبنە دوو مۆرفی هەمان مۆرفیم و ئەلۆمۆرفی یەکتر و شانبەشانی یەکتری بەکاردێن، هەندێ جار بەکارهێنانی یەکێکیان بەرەبەرە کەمتر دەبێ و دەپووکێتەوە تا وای لێدێ تەنیا لە هەندێ حاڵەتدا بەکاردەهێنرێ یا بە یەکجاری لە بەکارهێنان دەکەوێت، وەك نیشانەکانی کۆ (ان، هات، جات، وات، ات، ەها، گەل)، نموونە:

(کوڕان، دێهات، میوەجات، سەوزەوات، باخات، جارەها، کوڕگەل).

لێرەدا (ان، هات، جات، وات، ات، ەها، گەل) ئەلۆمۆرفی یەکترن.

نیشانەی (ان) لە زمانی کوردیدا بە نیشانەی سەرەکی کۆ دادەنرێت، چونکە دەچێتە سەر بەشی دواوەی زۆربەی ناوەکانی زمانی کوردی، لە کاتی وەرگرتنی نیشانەی کۆدا ئەگەر ناوەکە بە پیتی نەبزوێن کۆتایی هاتبوو، ئەوە وشەکەدا هیچ گۆڕانکاری بەسەر نایەت، بەڵکو وەك خۆی دەنووسرێ، وەکو:ـ

کوڕ+ ان = کوڕان

کچ + ان = کچان

پیاو+ ان = پیاوان

ژن + ان = ژنان

بەڵام ئەگەر ناوەکە کۆتایی بە پیتی بزوێن هاتبوو، ئەوە وشەکە گۆڕانکاری بەسەردادێ، واتە لە هەندێ حاڵەتدا پیتی (ی)ی نەبزوێن دێتە نێوان ناوەکە و نیشانە کۆیەکەوە و، لە هەندێ حاڵەتی تردا (ە) تێدەچێت، هەروەکو ئەم نموونانەی خوارەوە:

مامۆستا + ان = مامۆستایان

قوتابخانە + ان = قوتابخانان

چەقۆ+ ان = چەقۆیان

کەچی نیشانەکانی (ات، هات، جات، وات، گەل، ەها)، بە نیشانەی ناسەرەکی کۆ دادەنرێن لە زمانی کوردیدا، کە دەچنە سەر ناو و لە تاکەوە دەیگۆڕن بۆ کۆ، هەر بۆیەش پێی دەوترێ نیشانەی ناسەرەکی، چونکە ئەم نیشانانە دەچنە سەر چەند ناوێکی دیاریکراو لە زمانەکەماندا، هەروەکو ئەم نموونانەی خوارەوە:

باخ + ات = باخات

دێ + هات = دێهات

سەوزە + وات = سەوزەوات

میوە + جات = میوەجات

مێ + گەل = مێگەل

کوڕ + گەل = کوڕگەل

جار + ەها = جارەها

ساڵ + ەها = ساڵەها [١]

٥ـ شێوازی جیاواز:

هەندێ ئەلۆمۆرف لە شێوازێکدا بەکاردێن و لە شێوازێکی تردا نابینرێن، لێرەدا زاراوەی شێواز تەنیا شێوە ناوچەییەکان (زار و شێوەزار) ناگرێتەوە، بەڵکو شێوە کۆمەڵایەتییەکانیش دەگرێتەوە، وەك (زاری یەکگرتوو، زاری ئەدەبی، زاری نووسین، زاری منداڵ و لاو و پیر....)، یان زاری چینێکی کۆمەڵایەتی وەك (ژن، پیاو، دەوڵەمەند، کرێکار.....) بۆنموونە مۆرفیمی (ـ ەوە)ی دووبارەکردنەوە بە پێی زارەکان بە ئەلۆمۆرفی جیاجیا خۆی دەنوێنێت، بەجۆرێك (ـ ەوە) لە زۆربەی شێوەزارەکانی زاری کرمانجی ناوەڕاستدا بەکاردێت، کەچی (ـ ئەوانێ) لە شێوەزاری سلێمانیدا بەکاردێت، وەك لەم نموونانەدا ڕوونی دەکەینەوە:

ـ دەرگاکەم کردەوە. (زاری نووسین)

ـ دەرگاکەم کردەوانێ. (شێوەزاری سلێمانی). [٢]

---

[١] ـ نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو(د)، ڕێزمانی کوردی، چاپی چوارەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٢ ، ل ٢١ ـ ٢٢ .

[٢] ـ محەمەد مەعروف فەتاح(د) و سەباح ڕەشید(د)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی، ل٢١ ـ ٢٢ .

فۆنۆلۆجی

چەمك و پێناسەی فۆنۆلۆجی

فۆنۆلۆجی لە بنەڕەتدا لە وشەی (phoneloge)ی یونانییەوە وەرگیراوە، کە ئەویش لە (phon ـ دەنگ) و (loge ـ زانست) پێکهاتووە، کەواتە لە ڕووی زاراوەوە فۆنۆلۆجی واتای زانستی دەنگ دەگرێتەوە.

لە ڕووی زانستەوە فۆنۆلۆجی لقێکە لە دەنگسازی، تیایدا ئاماژە بە یاساکانی دەنگ دەکات، وەکو: (یاسای پەیدابوونی دەنگ، یاسای تێچوونی دەنگ، یاسای جێگۆڕکێی دەنگ،... هتد)، بەو واتایەی فۆنۆلۆژی لایەنی پراکتیکی دەنگ دەگرێتەخۆ.[1]

هەر زمانێك کۆمەڵێك یاسای تایبەتی بە خۆی هەیە، کە بەهۆیەوە فۆنۆلۆجی فۆنیمەکان دەست نیشاندەکات، و لەناو قاڵبی بڕگەی فۆنەتیکیدا ئەم فۆنیمانە لێکدەدات و بڕگەی فۆنۆلۆجی پێکدێنێ و لە ئەنجامی لێکدانی فۆنیمەکانیش، دەنگ هەیە دەگۆڕێت و دەنگ هەیە پەیدادەبێت و دەنگ هەیە تێدەچێت .....هتد.[2] بۆیە لێرەدا هەموو یاساکانی دەنگ لە زمانی کوردیدا دەخەینەڕوو.

---

[1] ـ نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو(د)، ڕێزمانی کوردی، چاپی چوارەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٢، ل ١٣ .

[2] ـ وریا عومەر ئەمین، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٥٣.

یاساکانی دەنگ لە زمانی کوردیدا

یەکەم: گونجانی دەنگ

گونجانی دەنگ بریتییە لە کاریگەری دەنگێك لەسەر دەنگێکی تر، چونکە ((گونجان بریتییە لە گۆڕانی دەنگێك بۆ ئەوەی لە دەنگێکی دراوسێ خۆی بچێت، مەبەست لە گونجان ئاسانکردنی درکاندنە، هەروەها هۆی ڕوودانی ئەم دیاردەیە بەگشتی دەگەڕێتەوە بۆ بارودۆخی ئەندامانی دوان و ڕێکخستن و گونجاوی جووڵانەوەی ماسوولکەکان لەکاتی درکاندنی دەنگەکاندا، ئەم کارە دەبێتە هۆی پەیدابوونی گونجان لەناو دەنگە دراوسێکاندا، کە بە چەند یاسایێکی فۆنۆلۆژی دەست نیشان دەکرێن و لێك دەدرێنەوە)).[1]

گونجانیش دوو جۆرە:

١ـ گونجانی تەواو:

لەمجۆرە گونجانەدا، دەنگێك دەگۆڕێت، بۆ ئەوەی بە تەواوی لە دەنگێکی تر بچێت، واتە دەنگێکی کارتێکراو دەگۆڕێت بە دەنگی کارتێکەر، ئەم دیاردەیەش پێی دەوترێت گونجانی تەواو، ئەم جۆرەش بە مەبەستی ئەوە

١- طالب حسین علی، فۆنۆلۆجی کوردی و دیاردەی ئاسانبوونی فۆنیمەکان لە زاری سلێمانیدا، نامەی ماجستێر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێجی ئاداب، ١٩٨٩، ل ٤٩.

دێته کایەوە بۆ ئەوەی کەمترین تین بەکاربێت، بەهۆی دوورکەوتنەوە لە جووڵانەوەی ماسوولکەیی لەکاتی درکاندندا.[١]

ئەم گونجانە بە زۆری لە شێوەزاری سلێمانی لە کرمانجی ناوەڕاستدا هەستی پێدەکرێت و لە دەنگەکانی /د/ و /ب/ ئەو گۆڕانکارییەیان بەسەردا دێت.[٢]

١ـ فۆنیمی /د/:

أ ـ لە وشەی ناسادەدا، ئەگەر مۆرفیمی یەکەم کۆتایی بە دەنگەکانی /ز، م، ڤ، ن، ڵ، و، ر/ هاتبێ و یەکەم دەنگی مۆرفیمی دووەمی /د/بێ، ئەوە ئەو (د)ە، وەك ئەو دەنگانەی مۆرفیمی یەکەمی لێدێت،[٣] وەك:

حەڤ + دە = حەڤڤە

گوڵ + دان = گوڵڵان

ئاو + دان = ئاووان

ب ـ دەنگی /د/ کاتێ لە پێش یان لە پاش دەنگی /ت/ دێت، ئەوە تووشی گونجانی تەواو دەبێت.[٤]

١ـ کاتێ دەکەوێتە پێش دەنگی /ت/، وەك:

١- طالب حسين علی، هەمان سەرچاوە، ل ٤٩.

٢- دوڵبەر ئیبراهیم شاڵی، یاسای دەنگییەکانی زمانی کوردی، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ٥٥.

٣- هەمان سەرچاوە، ل ٥٥.

٤- هەمان سەرچاوە، ل ٥٦.

کردتان ـــــ کرتتان

بردتان ـــــ برتتان

٢ـ کاتی لە پاش دەنگی /ت/ دێت، وەك:

ماتدان ـــــ ماددات

خەتدار ـــــ خەددار

دووەم: فۆنیمی /ب/: کاتێ دەنگی /ب/ لەدوای دەنگی /م/ دێت، دەبێتە(م)، وەك:

شەمبە ـــــ شەممە

لێم بە ـــــ لێم مە

٢ـ گونجانی ناتەواو:

لەمجۆرە گونجانەدا، بەشێك یان سیفەتێك لە دەنگەکە دەگۆڕێت، بۆ ئەوەی جۆرە گونجانێك پەیدا بکات، لەگەڵ دەنگێکی تردا، بەتایبەتی لەگەڵ دەنگەکانی کارتێکەرەکەدا، واتە گۆڕانەکە هەموو سیفەتی دەنگەکانی ناگرێتەوە، بەڵکو تەنیا لە سیفەتێکدا لەگەڵ دەنگە کارتێکەرەکەدا یەکدەگرنەوە، بۆ ئەوەی دوو دەنگە جیاوازەکە لەیەکتر نزیك ببنەوە لە سیفەتی قەڵەوی یان گڕی یان کپی... هتد. لەم حاڵەتەدا جووڵانەوەیەکی هارمۆنی پەیدا دەبێت لە نێوان ئەندامەکاندا، بۆ ئەوەی تینی ماسوولکەیی کەم بەکاربێت لەکاتی درکاندندا.[١]

١- هەمان سەرچاوە، ل ٥٠.

لەمجۆرەدا دەنگێکی گڕ دەگۆڕدرێت بۆ دەنگێکی کپ، بەمەبەستی خۆگونجاندنی لەگەڵ دەنگێکی تر لە تایبەتمەندی کپی،[1] وەك:

ژ - ش

ڕۆژباش ــــ ڕۆش باش

ب - پ

چ بکەم ــــ چ پکەم

ز - س

ڕێزگرتن ــــ ڕێس گرتن

س - ز

دەست + گا = دەستگا ـ دەزگا

مس + گەر = مسگەر ـ مزگەر[2]

ش - ژ

پشدەر ــــ پژدەر

1- دیار عەبدولکەریم سەعید هالو، یاساییێن دەنگی د کوردیا ژۆری دا (گۆڤارا بەهدینان)، دەزگای سپیرێز، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠١١، ل ٨١.

2- دولبەر ئیبراهیم شالی، هەمان سەرچاوە، ل ٥٨.

دووەم: تێچوونی دەنگ

بریتییە لە تێچوونی دەنگێك یان زیاتر لە مۆرفیمێك یان وشەیەك . ئەم تێچوونەش کە لە مۆرفیم یان وشەدا ڕوودەدات بۆ مەبەستی ئاسانکردنی دەربڕینە. تێچوونی دەنگیش لە مۆرفیم و وشەدا لە چەندین حاڵەت و باردا دەبێت، کە ئەوانیش بریتین لە حاڵەتەکانی:

أ ـ تێچوونی بزوێن:

لە زمانی کوردیدا دیاردەی کورتکردنی بزوێن یان تێچوونی بزوێن هەیە، بەتایبەتی کاتێ دوو مۆرفیم یان زیاتر دەچنە پاڵ یەکتری ئەمە ڕوودەدات، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە لە زمانی کوردیدا دوو بزوێن لەپاڵ یەکتریدا نایێن، لەم حاڵەتەشدا یەکێکیان تێدەچێت یاخود هەندێ جاری تر نەبزوێنێك دێتە نێوانیان بۆ جیاکردنەوەی هەردوو بزوێنەکە.

١ـ تێچوونی بزوێنی (ە):

ئەگەر وشەیەك بە بزوێنی (ە) کۆتایی هاتبێت، و نیشانەی (ەکە)ی ناسراوی یاخود (ەك)ی نەناسراوی یان نیشانەی (ان)ی کۆ یاخود نیشانەی (اندن)ی تێپەڕاندی بخرێتەسەر، ئەوە (ە) تێدەچێت، وەك:

شووشە + ەکە = شووشەکە

نامە + ەك = نامەك

خەندە + ان = خەندان

ناڵە + اندن = ناڵاندن

هەروەها ئەگەر وشەیەك كۆتایی بە پیتە بزوێنەكانی (ا، ۆ، ێ) هاتبێت، ئەوە (ە) تێدەچێت، چونكە (ە) بزوێنێكی كورتە و، بزوێنەكانی (ا، ۆ، ێ) درێژن، بۆیە بزوێنە كورتەكە دەبێتە قوربانی بزوێنە درێژەكان.

چرا + ەكە = چراكە

چەقۆ + ەكە = چەقۆكە

ترێ + ەكە = ترێكە(۱)

٢ـ تێچوونی بزوێنی(ا):

ئەگەر وشەیەك كۆتایی بە (ا) هاتبێت، و نیشانەی دانانی (ایە) یاخود نیشانەی (اندن)ی تێپەڕاندنی بخرێتەسەر، ئەوە بزوێنی (ا) تێدەچێت، وەكو:

كردبا + ایە = كردبایە

ڕووخا + اندن = ڕووخاندن

ب ـ تێچوونی نەبزوێن

لە هەندێ حاڵەتدا دەنگی نەبزوێن تێدەچێت، هەندێجار هۆكارەكە پەیوەندی بە شێوەزار و زارەوە هەیە، هەندێجاری تر پەیوەندی بە كارتێكردنی دەنگەكانی دراوسێیەوە هەیە یاخود پەیوەندی بە نزیكی سازگەی دەنگی دەنگەكانەوە بە یەكترییەوە هەیە.

---

(۱)- دولبەر ئیبراهیم شالی، هەمان سەرچاوە، ل ٧٧.

١ـ تێچوونی دەنگی /ئـ/:

لە وشەی لێکدراودا (ئـ) تێدەچێت، بەتایبەتی کاتی مۆرفیمی دووەم بە نەبزوێنی (ئـ) دەستی پێدەکات، ئەوە لەم حاڵەتەدا (ئـ) تێدەچێت، وەکو:

ماست + ئاو = ماستاو

گوڵ + ئاو = گوڵاو

یاخود لەو وشانەی کە عەرەبین و هاتوونەتە ناو زمانی کوردی، ئەوە کەوتوونەتە ژێر ڕکێفی یاسای فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی زمانی کوردی، بۆیە بە ئاوازێکی کوردییانە دەردەبڕێن و تێدەچن، وەکو:

دائم ← دایم

بئر ← بیر

٢ـ تێچوونی دەنگی /ب/:

لەکاری فەرماندانندا (ب) وەکو نیشانەی ئەرێی فەرماندان بەکاردێت، لە وشەی سادەدا هەمیشە دەبێت بنووسرێت، بەڵام لە وشەکانی داڕژاو و لێکدراودا دەشێ دەرنەکەون، بەو واتایەی (ب) لە حاڵەتی داڕژاو و لێکدراودا تێدەچێت، وەکو:

دا + ب + نیش + ە = دابنیشە

ڕا + ب + ك + ە = ڕابکە

سەر + ب + کەو + ە = سەرکەوە

٣ـ تێچوونی دەنگی /ت/:

لە وشەی سادە و ناسادەدا، زۆرجار دەنگی /ت/ تێدەچێت، وەك:

دەكرێت ← دەكرێ

دەست ← دەس

یاداشت ← پاداش

دەكات ← دەكا

دەچێت ← دەچێ

دەست ماڵ ← دەسماڵ

دەست كەوت ← دەسكەوت

دەست درێژ ← دەسدرێژ

حەفت سەد ← حەفسەد

هەشت سەد ← هەشسەد

دەست پێك ← دەسپێك

٤ـ تێچوونی دەنگی /ش/:

لە كرمانجی سەرووی زمانی كوردیدا، زۆرجار دەنگی /ش/ تێدەچێت، هەروەكو لەم نموونانەی خوارەوەدا دەردەكەوێ:

فرۆشتن ← فرۆتن

رێشتن ← رێتن[١]

ـ١ دیار عەبدولكەریم سەعید، یاسایێن دەنگی د كوردیا ژۆری دا، ل ٩١.

٥ـ تێچوونی دەنگی /د/:

زۆرجار شێوەزاری سلێمانی کرمانجی سەروو، دەنگی /د/ لە وشەی سادە یان ناسادەدا تێدەچێت، ئەمیش بەهۆی کارتێکردنی ئەو دەنگانەی لەگەڵیدا دێن و بۆ مەبەستی ئاسانکردنی دەربڕینە، لە هەمان کاتیشدا لە کرمانجی سەرووی زمانی کوردیدا لە زۆر نموونەی چاوگ، قەدی کار، ناو، ئاوەڵناودا، دەنگی /د/ دەرناکەوێت، بەو واتایەی دەنگی /د/ لە هەمان وشەدا لە کرمانجی ناوەڕاست دەردەکەوێت و تێناچێت،[1] هەروەکو لەم نموونانەی خوارەوەدا ڕوونیان دەکەینەوە.

منداڵ ← مناڵ

مەحموود ← مەحموو

چەند ← چەن

بڵندتر ← بڵنتر

زیادکردن ← زیاکردن

مردن ← مرن

برد ← بر

ئارد ← ئار

سارد ← سار

زەرد ← زەر

١- دوڵبەر ئیبراهیم شالی، هەمان سەرچاوە، ل ٦٣ ـ ٦٧.

٦ـ تێچوونی دەنگی /ف/:

ئەم حاڵەتەش لە کرمانجی سەرووی زمانی کوردیدا دەبینرێت، ئەمیش بەهۆی کارتێکردنی دوو دەنگی کپ لەسەر یەکتری، لە ئەنجامدا بۆتە هۆی ئەوەی دەنگی /ف/ تێبچێت، وەکو:

سەرکەفتن ← سەرکەتن

پێشکەفتن ← پێشکەتن

ژێکەفتن ← ژێکەتن

دەرکەفت ← دەرکەت

لەم نموونانەی سەرەوەدا لە کرمانجی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا، بەرانبەر بە دەنگی /ف/ دەنگی / و/ دەنووسرێت و دەردەبڕێت، بەبێ ئەوەی تێبچێت، بە نموونە (پێشکەوتن، ژێرکەوتن، دەرکەوتن،...هتد).

٧ـ تێچوونی دەنگی /ھ/:

هەندێجار دەنگی /ھ/ تێدەچێت، کاتێ لە سەرەتای وشە لە دوای دەنگی /و، ۆ/ دێت، یاخود کاتێ لە سەرەتای مۆرفیمی دووەمی وشەیەکی ناسادەدا دێت،[1] وەکو:

هورد ← ورد

هوڕ ← وڕ

هۆشیار ← وشیار

١- دولبەر ئیبراهیم شالی، ل ٧٣ ـ ٧٤.

هەڵهاتن ← هەڵاتن

دەرهێنان ← دەرێنا

خۆرهەتاو ← خۆرەتاو

مێهڤان ← مێڤان

هەروەها لە کرمانجی سەرووی زمانی کوردیدا، دەنگی /ه/ زۆرجار لەکۆتایی وشەدا تێدەچێت و ناگوترێت، ئەمەش بۆ ئاسانی دەربڕینە، وەکو:

پرسگەه ← پرسگە

دەرگەه ← دەرگە

زانینگەه ← زانینگە

شاه ← شا[١]

٨ـ تێچوونی دەنگی /ڤ/:

زۆرجار لە کرمانجی سەروودا بۆ مەبەستی ئاسانی دەربڕین و بەهۆی کارتێکەری دەنگەکانی دەوروبەر، ئەوە دەنگی /ڤ/ تێدەچێت، وەکو:

ئیڤرۆ ← ئیرۆ

کەڤچك ← کەچك

زڤستان ← زستان[٢]

١- دیار عەبدولکەریم سەعید، هەمان سەرچاوە، ل ٩٦.

٢- دیار عەبدولکەریم سەعید، هەمان سەرچاوە، ل ٩٢.

٩ـ تێچوونی دەنگی /ك/:

لە چەند حاڵەتێکی جۆراوجۆردا، دەنگی /ك/ تێدەچێت، لەوانە:

ـ لە نیشانەی نەناسراویدا، چونکە لە زمانی کوردیدا نیشانەکانی نەناسراوی (ێك، ەك، ێ) بەکاردێت، کە (ێ) کورتکراوەی نیشانەی (ێك)ە، وەکو:

کچێك ← کچێ

کوڕێك ← کوڕێ

ـ لە حاڵەتی وشەی لێکدراودا، بەتایبەتی کاتێك مۆرفیمی دووەم بە دەنگی /ك/ یان / ب/ دەست پێبکات،[1] دیارە ئەمەش بۆ ئاسانی دەربڕینە، وەکو:

پاك کردن ← پاکردن

ڕێك کردن ← ڕێکردن

چاك کردن ← چاکردن

چاك بوون ← چابوون

ـ زۆرجار لەکاتی ڕێزگرتندا لە زمانی کوردیدا وشەی (کاك) بەکاردێنین، بەڵام هەندێ جار دەنگی /ك/ی کۆتایی تێدەچێت و وشەیەکی لێکدراو دروست دەکات، وەکو:

کاك عەلی ← کاعەلی

کاك حەسەن ← کاحەسەن[2]

---

[1]- دولبەر ئیبراهیم شالی، هەمان سەرچاوە، ل ٧٤.

[2]- هەمان سەرچاوە، ل ٧٥.

ج ـ تێچوونی نەبزوێن و بزوێن پێکەوە:

زۆرجار بۆ ئەوەی کەمترین وزە لە ئاخاوتندا سەرف بکرێت، ئەوە وشەکە کورتدەکرێتەوە، ئەمیش بەهۆی تێچوونی زیاتر لە دەنگێك بۆ مەبەستی ئاسانی دەربڕین، لەوانە:

تێچوونی /ئە/:

لە هەندێ حاڵەتدا تێدەچێت، وەك: جێناوە کەسییەکان، ئەو وشە عەرەبییانەی هاتوونەتە ناو زمانی کوردی بە (ئە) دەست پێدەکەن، لە هەندێ ئامراز و وشەی تری کوردیدا،[1] وەك:

ئەمن ⟵ من

ئەمە ⟵ مە

ئەگەر ⟵ گەر

ئەبرۆ ⟵ برۆ

ئەمیر ⟵ میر

ـ تێچوونی /ئا/:

لە وشەی لێکدراودا، وەك:

گائاسن ⟵ گاسن

---

[1]ـ بڕوانە: أ ـ ئەوڕەحمانی حاجی مارف، ڕێزمانی کوردی، جێناو، ل ٩٠ ـ ١٠٤ . ب ـ دولبەر ئیبراهیم شاڵی، هەمان سەرچاوە، ل ٧٩ ـ ٨١.

- تێچوونی /با/:

لە شێوازی ڕێژەی دانانیدا زۆرجار /با/ تێدەچێت، وەك:

بڕۆیشتبووبامایە ← بڕۆیشتبوومایە

بچووبامایە ← بچوومایە

سێیەم: پەیدابوونی دەنگ

بەو یاسایە دەوترێت، کە دەنگێك لە پێکهاتەی وشەدا پەیدا دەبێت، ئەویش کاتێك دەنگەکانی زمان دەچنە پاڵ یەکتری، بۆ ئەوەی دانەی گەورەتر دروست بکەن، لەم حاڵەتەدا دەنگێك پەیدا دەبێت، دیارە ئەم پەیدابوونەش چەندین هۆکاری جیا جیای هەیە، وەك:

١ـ زۆرجار دوو بزوێن دەکەونە پاڵ یەکتری، ئەوە لەم حاڵەتەدا نەبزوێنێك دێتە نێوانیان، چونکە لە زمانی کوردیدا ناکرێ دوو بزوێن بە دوای یەکتردا بێت.

٢ـ هۆکاری زار و شێوەزار، چونکە هەندێ دیاردە هەیە تەنیا لە هەندێ شێوەزاردا بەدی دەکرێت، بەو واتایەی مەرج نییە لە شێوەزارێکی تردا بەدی بکرێت.

ـ لە زمانی کوردیدا پەیدابوونی دەنگ دوو جۆرە:ـ

أ ـ پەیدابوونی نەبزوێن:

١ـ پەیدابوونی دەنگی /ی/:

کاتێك وشەیەك بە بزوێن کۆتایی دێت و نیشانەی ناسراوی (ەکە) یان نەناسراوی (ەك، ێ، ێك) یان نیشانەی کۆ (ان) بخرێتەسەر، ئەوە لەم حاڵەتەدا پێویستی بە دەنگی /ی/ نەبزوێن هەیە بۆ جیاکردنەوەی هەردوو بزوێنەکە، چونکە لە زمانی کوردیدا دوو بزوێن بەدوای یەکتریدا نایێن، وەکو:

چرا + ەکە = چرایەکە

دۆ + ەکە = دۆیەکە

چرا + ەك = چرایەك

چرا + ێ = چرایێ

چرا + ێك = چرایێك

دۆ + ەك = دۆیەك

دۆ + ێ = دۆیێ

دۆ + ێك = دۆیێك

مامۆستا + ان = مامۆستایان

برا + ان = برایان

یاخود کاتێك نیشانەی ئاوەڵناوی نیشانە (ئەو.....ە، ئەم.....ە) دەخرێتە سەر وشەیەك کۆتایی بە پیتی بزوێن هاتبێت، ئەوە دەنگی /ی/ نەبزوێن پەیدادەبێت، وەکو:

(ئەو...ە) + چرا = ئەو چرایە

(ئەم...ە) + چەقۆ = ئەم چەقۆیە

یاخود کاتێك وشەیەك کۆتایی بە بزوێن هاتبێت، و پاشگری دووبارەکردنەوەی (ەوە)ی بخرێتەسەر، ئەوە دەنگی /ی/ نەبزوێن پەیدادەبێت.

شکا + ەوە = شکایەوە

کرا + ەوە = کرایەوە(1)

1- دوڵبەر ئیبراهیم شاڵی، هەمان سەرچاوە، ل ٨٤.

٢ـ پەیدابوونی دەنگی /د/:

هەندێجار لە حاڵەتی بکەرنادیاردا، ئەوە ئاخێوەری هەندێك ناوچە، دەنگی /د/ دەخەنە نێوان ڕەگی ڕانەبردوو و مۆرفیمی نادیاری (ـ ر)، وەك: [١]

گێڕ + د + ر + ا = گێڕدرا

گۆڕ + د + ر + ا = گۆڕدرا

٣ـ پەیدابوونی دەنگی /ر/:

هەندێجار دەنگی /ر/ دەخرێتە سەر کاری فەرماندان، بەتایبەتی ئەو کارانەی کۆتاییان بە پیتی بزوێن هاتووە، ئەوە لەم حاڵەتەدا جێناوی لکاوی (ە)یش دەردەکەوێت و دەکەوێتە دوای دەنگی /ر/ وەك:

بچۆ ← بچۆرە

بکە ← بکەرە

هەروەها لە ئاخاوتنی هەندێ شێوەزاردا، مۆرفیمی نادیاری /ر/ بە ئاسانی بەدوای /ڕ/ کۆتایی ڕەگی کارەکە لە بکەرنادیاردا دێت و دەردەبڕێت، وەك:

بڕ + ر + ا = بڕرا

گۆڕ + ر + ا = گۆڕرا[١]

١- بڕوانە: أ ـ ئەوڕەحمانی حاجی مارف(د)، ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشەسازی)، بەشی پێنجەم(کردار)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ٣٣٧. ب ـ نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو، بکەر نادیار، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٠٧، ل ٩٤ ـ ٩٥.

٤ـ پەیدابوونی دەنگی /ز/:

له بەشە ئاخاوتنی ژمارەدا، کاتێك دوو ژمارە بە ڕێگای کۆکردنەوە لێکدەدرێن، ئەوە لە هەندێ حاڵەتدا دەنگی /ز/ پەیدا دەبێت، وەکو:

نۆ + دە = نۆزدە

سێ + دە = سێزدە

٥ـ پەیدابوونی دەنگی /ه/:

لە بەشە ئاخاوتنی ژمارەدا، ئاخێوەری هەندێ شێوەزاری زمانی کوردی لە پلەی ڕێکخستندا هەندێجار (ه) دەخەنە نێوان ژمارە بنجییەکە و نیشانەی (ـ ەم)، (ـ ەمین)ی پلەی ڕێکخستن،[٢] وەك:

دووەم، دووەمین ← دووهەم، دووهەمین

چوارەم، چوارەمین ← چوارهەم، چوارهەمین

ج - پەیدابوونی بزوێن:

لە چەند حاڵەتێکی دەگمەندا بزوێن پەیدا دەبێت، وەك:

چار ← چارە

دەر ← دەرێ

خاڵ ← خاڵۆ

---

[١]- بڕوانە: أ ـ ئەوڕەحمانی حاجی مارف (د)، کردار، ل ٣٣٧. ب ـ نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو، بکەر نادیار، ل ٩٤ ـ ٩٥.

[٢]- ئەوڕەحمانی حاجی مارف(د)، ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشەسازی)، بەشی چوارەم (ژمارە و ئاوەڵکردار)، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٩٥ – ٩٦.

چوارەم: گۆڕینی دەنگ

مەبەست لەو دیاردەیە ئەوەیە کە دەنگێکی وشەیەك لە ئاخاوتنی هەندێ کەسدا دەگۆڕدرێت بۆ دەنگێکی تر، بەبێ ئەوەی ئەو گۆڕینە ببێتە هۆی گۆڕینی واتای وشە.

واتە وشەکە لە دوو فۆرم یان زیاتردا بە هەمان واتا دەردەکەوێت، یا هەندێجار دوو فۆرمی وشەکە لە یەك زاردا هەن، جاری واش هەیە هەر فۆرمەی لە زارێکی تایبەتدا بەکاردێ.[1]

ئەم یاسایەش بەمشێوانەی خوارەوە دەبینرێن:

أ ـ گۆڕینی نەبزوێن بە نەبزوێن

لێرەدا دەنگێکی نەبزوێن بە دەنگێکی تری نەبزوێن دەگۆڕدرێت، ئەم گۆڕانەش لەلایەن ئاخێوەری هەندێ شێوەزار یان ناوچە بەکاردێت.

١ـ گۆڕینی دەنگی /د/ بۆ/ ئـ/:

دەخۆم ← ئەخۆم

دەچم ← ئەچم

دەکەم ← ئەکەم

٢ـ گۆڕینی دەنگی /د/بۆ/ت/:

بنیاد ← بنیات

---

[1] - محمد معروف فەتاح، زمانەوانی، چاپخانەی (دار الحکمە)، بەغدا، ١٩٩٠، ل ١١٧.

سەد ← سەت

نەوەد ← نەوەت

٣ـ گۆڕینی دەنگی /د/ بۆ/ی/:

لە دنیادا ← لە دنیایا

لەسەرمادا ← لەسەرمایا[١]

٤ـ گۆڕینی دەنگی /د/بۆ/و/:

قەد ← قەو

بەد ← بەو

٥ـ گۆڕینی دەنگی /د/ بۆ /گ/:

مەند ← مەنگ

دەربەند ← دەربەنگ[٢]

٦ـ گۆڕینی دەنگی /و/ بۆ /ف/:

حەوت ← حەفت

مزگەوت ← مزگەفت

٧ـ گۆڕینی /و/ ← /م/:

نیو ← نیم

داوێن ← دامێن

ئەوڕۆ ← ئەمڕۆ[١]

١- دولبەر ئیبراهیم شالی، هەمان سەرچاوە، ل ٩١.

٢- هەمان سەرچاوە، ل ٩٢.

٨ـ گۆڕینی دەنگی /و/ بۆ /ڤ/:

ئاو ← ئاڤ

چاو ← چاڤ

هەویر ← هەڤیر

نەورۆز ← نەڤرۆز

٩ـ گۆڕینی /و/ بۆ /ھ/:

وشك ← هشك

وشیار ← هشیار

ورچ ← هرچ

١٠ـ گۆڕینی /ھ/ بۆ /ی/:

تەنها ← تەنیا

خواهیشت ← خواییشت

١١ـ گۆڕینی /ھ/ بۆ /ع/:

هۆمەر ← عومەر

١٢ـ گۆڕینی /ھ/ بۆ /ئـ/:

هەسپ ← ئەسپ

هەڵبەتە ← ئەڵبەتە

١٣ـ گۆڕینی /ھ/ بۆ /ح/:

هەفتە ← حەفتە

---

[١] - دوڵبەر ئیبراهیم شاڵی، هەمان سەرچاوە، ل ٩٣.

هەسپ ← حەسپ

١٤ـ گۆڕینی /ھ/ بۆ /خ/:

هووردە ← خووردە

١٥ـ گۆڕینی /ھ/ بۆ /ا/:

هاریکار ← ئاریکار

هاسان ← ئاسان[1]

١٦ـ گۆڕینی /ھ/ بۆ /و/:

هومێد ← ئومێد

١٧ـ گۆڕینی /ھ/ بۆ /ئـ/:

هێنان ← ئێنان

١٨ـ گۆڕینی / ئـ / بۆ /ع/:

ئاسمان ← عاسمان

ئەرز ← عەرز

١٩ـ گۆڕینی /ئـ/ بۆ /ح/:

ئەسپ ← حەسپ

ئاستەم ← حاستەم

٢٠ـ گۆڕینی /ع/ بۆ /ئـ/:

عێراق ← ئێراق

عەقل ← ئەقل

---

[1] - دولّبەر ئیبراهیم شالّی، هەمان سەرچاوە، ل ٩٤ – ٩٥.

٢١- گۆڕینی /خ/ بۆ /غ/:

باخ ← باغ

بناخە ← بناغە

خەم ← غەم

٢٢- گۆڕینی /خ/ بۆ /ق/:

ئازووخە ← ئازووقە

٢٣- گۆڕینی /ج/ بۆ /ژ/:

ئەجداد ← ئەژداد

ویجدان ← ویژدان

کۆلیج ← کۆلێژ

٢٤- گۆڕینی /ڵ/ بۆ /ر/:

ماڵ ← مار

دووکەڵ ← دووکەر

٢٥- گۆڕینی /ج/ بە /ع/:

حاجی ← عاجی

حەمەد ← عەمەد(١)

٢٦- گۆڕینی /ش/ بۆ /ژ/:

پشدەر ← پژدەر

پێشمەرگە ← پێژمەرگە

(١) - دوڵبەر ئیبراهیم شاڵی، هەمان سەرچاوە، ل ٩٨ – ٩٩.

بەشدار ← بەژدار

٢٧ـ گۆڕینی /ك/ بۆ /گ/:

بێژینك ← بێژینگ

سەرسەنك ← سەرسەنگ[1]

٢٨ـ گۆڕینی /ژ/ بۆ /ز/:

ژەهر ← زەهر

ب ـ گۆڕینی بزوێن بۆ بزوێن:

١ـ گۆڕینی /ێ/ بۆ /ا/:

ڕێبەر ← ڕابەر

نێڤ ← ناڤ[2]

نێو ← ناو

نێوەند ← ناوەند

٢ـ گۆڕینی /ێ/ بۆ /ە/:

پێوەندی ← پەیوەندی

پێشکێش ← پێشکەش

٣ـ گۆڕینی /ی/ بۆ /ە/:

ئیسماڵ ← ئەمساڵ

---

[1] - دیار عەبدولکەریم سەعید، هەمان سەرچاوە، ل ١٠٦.

[2] - هەمان سەرچاوە، ل ١١١.

ئیمڕۆ ← ئەمڕۆ

٤ـ گۆڕینی /ا/ بۆ /ە/:

ڕێگا ← ڕێگە

ئێستا ← ئێستە

٥ـ گۆڕینی /وو/ بۆ /ی/:

خانوو ← خانی[1]

خاتوون ← خاتین[2]

٦ـ گۆڕینی /ە/ بۆ /بزرۆکە ـ i /:

قەنج ← قنج

چەنگ ← چنگ[3]

بە ← ب

کە ← ک

ج ـ گۆڕینی زیاتر لە دەنگێك:

١ـ وێ ← ی

---

[1] - ئەورەحمانی حاجی مارف، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، ل ٦٤.

[2] - نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو، ڕێزمانی کوردی ـ کرمانجی ناوەڕاست و کرمانجی سەروو، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٢، ل ١٧.

[3] - نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو، ڕێزمانی کوردی ـ کرمانجی ناوەڕاست و کرمانجی سەروو، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٢، ل ١٨.

خوێن ← خین

٢- وێ ← ێ

نوێژ ← نێژ

خوێ ← خێ

پێنجەم: جێگۆڕکێی دەنگ

مەبەست لەم یاسایە ئەوەیە کە دەنگێك یان زیاتر لە پێکهاتەی وشـەیەکدا شوێنی خۆیان دەگۆڕن، کە دەنگی بڕگەی یەکەم جێگەی خۆی لەگـەڵ دەنگـی بڕگەی دووەم دەگۆڕێت یاخود بـە پێچـەوانەوە دەنگـی بڕگـەی دووەم جێگـەی خۆی لەگەڵ بڕگەی یەکەم دەگۆڕێت.

ئەم جێگۆڕکێیەی دەنگیش لە ئەنجامی کۆمەڵێ هۆکاری جیا جیـا دروسـت دەبێت، لەوانە لە نێوان دوو زمان یان دوو زار یان لە زارەکیشدا دەبینرێت.[1]

ئەم جێگۆڕکێیەی دەنگیش هەندێ جار پەیوەندی بە چـینی کۆمەڵایـەتی و ئاستی ڕۆشنبیرییەوە هەیە، وەك:

خوێندەوار	نەخوێندەوار
جومعە	**جوعمە**
ڕوبع	**ڕوعب**
لەعنەت	**نەعلەت**[2]

[1] - نەسرین فەخری، لێکۆڵینەوەیێك دەربارەی جێگۆڕکێ و هەڵگێڕانەوە و گۆڕینی شوێنی دەنـگ لـە زمـانی کـوردی دا، گ. کـۆڕی زانیـاری عێـراق ــ دەسـتەی کـوردی، بـەرگی سێزدەهەم، بەغدا، ١٩٨٥، ل ٦٣.

[2] - ئەوڕەحمانی حاجی مارف(د)، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، ل ١١٨.

جێگۆڕکێی دەنگیش بەمشێوەیەی خوارەوە دابەشدەکرێ:

١ـ جێگۆڕکێی دەنگی لە نێوان دوو زاردا:

بەفر ← بەرف

زیخ ← خیز

کن ← نك

٢ـ جێگۆڕکێی دەنگی لە تاکە زارێکدا:

بڕوانە ← بنواڕە

فڕین ← ڕفین

جوێن ← جنێو

جگەر ← جەرگ[1]

٣ـ جێگۆڕکێی دەنگی لە دوو زمانی جیاوازدا:

جومعە ← جوعمە

ڕوبع ← ڕوعب

مەدح ← مەحد

حکومەت ← حوکمەت

وەزع ← وەعز

٤ـ جێگۆڕکێی دەنگی لەنێو ئەو وشانەی لە بنەچەدا کوردین، وەك:

یوسف ← وێسف

یونس ← وێنس

---

[1] - دولْبەر ئیبراهیم شالّی، هەمان سەرچاوە، ل ١٠٨.

ملیۆن ← ملوێن

ڕادیۆ ← ڕادوێ

یۆنان ← وێنان[1]

---

[1]- هەمان سەرچاوە، ل ١٠٩.

سەرچاوەکان

١ـ ئەورەحمانی حاجی مارف(د)، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦ .

٢ــ ئەورەحمانی حاجی مارف(د)، نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، چاپخانەی (علاء)، بەغدا، ١٩٨٦.

٣ـ ئەورەحمانی حاجی مارف(د)، ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشەسازی)، بەشی چوارەم (ژمارە و ئاوەڵکردار)، بەغدا، ١٩٩٨ .

٤ـ ئەورەحمانی حاجی مارف(د)، ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشەسازی)، بەشی پێنجەم(کردار)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠ .

٥ــ ئەورەحمانی حاجی مارف(د)، فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی، سلێمانی، ٢٠٠٤ .

٦ــ تالیب حوسێن عەلی(د)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥ .

٧ــ حەمە کەریم ڕەمەزان هەورامی، سایکۆلۆجی یەتی خوێندنەوە، بەرگی یەکەم، چاپخانەی کامەران، سلێمانی، ١٩٦٨ .

٨ـ حەیدەر حاجی خدر، تایبەتمەندییە مۆرفۆلۆژییەکانی زمانی کوردی ـ لە ڕوانگەی پۆلێنی مۆرفۆلۆژیانەی زمانەکانەوە، نامەی ماستەر، کۆلیژی زمان ـ زانکۆی سەلاحەددین، ٢٠١٠ .

٩ ـ دولبەر ئیبراهیم فەرەج شاڵی، یاسای دەنگییەکانی زمانی کوردی، نامەی ماستەر، بەشی کوردی ـ کۆلیژی زمان ـ زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٠.

١٠ـ دیار عەبدولکەریم سەعید هالو، یاسایێن دەنگی د کوردیا ژۆری دا (گۆڤارا بەهدینان)، دەزگای سپیرێز، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠١١ .

١١ ـ ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، بڕگە و ئاسان بوونی بڕگە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩١ .

١٢ــ سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، کوردۆلۆجی، چاپی حەوتەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١١ .

١٣ـ طالب حسين علی، فۆنۆلۆجی کوردی و دیاردەی ئاسانبوونی فۆنیمەکان لە زاری سلێمانیدا، نامەی ماجستێر، زانکۆی سەڵاحەدین، کۆلێجی ئاداب، ١٩٨٩ .

١٤ــ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسووڵ(د)، چەند پیتێکی کێشەدار لە نووسینی کوردیدا، گ. زانکۆی دهۆك، ژ(١)،٢٠٠٤ .

١٥ـ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسووڵ(د)، بە کام ئەلفوبێ بنووسین، توێژینەوەکانی کۆنفرانسی زانستیی زمانی کوردی ١٩ ـ ٢٢ی ئەیلوولی ٢٠١١، هەولێر، ٢٠١٢ .

١٦ـ عەبدولوەهاب خالید موسا، هێز و ئاوازە لە دیالێکتی کوردیی ژووروودا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠٠٩ .

١٧ـ غازی فاتح وەیس، فۆنەتیك، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، ١٩٨٤ .

١٨ـ غازی عەلی خورشید، فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٠ .

١٩ـ کەوسەر عەزیز ئەحمەد، بیردۆزی مۆرفیم و هەندێ لایەنی وشەسازی کوردی، نامەی ماستەر، کۆلیژی ئاداب ـ زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٠ .

٢٠ـ مەسعوود محەمەد، ڕەواندنەوەی دوو ڕەخنە، گ. ڕۆشنبیری نوێ، ژ. (٨)، بەغدا، ١٩٨٠ .

٢١ـ محمد معروف فەتاح، زمانەوانی، چاپخانەی (دار الحکمە)، بەغدا، ١٩٩٠.

٢٢ـ محەمەد مەعروف فەتاح(د) و سەباح ڕەشید(د)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی،٢٠٠٦ .

٢٣ـ محەمەد مەحوی(د)، چەند لایەنێکی فۆنۆلۆژی ڕێزمانی کوردی و ڕێزمانی عارەبی، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٠ .

٢٤ـ مەعروف خەزنەدار، کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا، چاپخانەی (الوفاء)، بەغدا، ١٩٦٢ .

٢٥ـ نەسرین فەخری، لێکۆڵینەوەییێك دەربارەی جێگۆڕکێ و هەڵگێڕانەوە و گۆڕینی شوێنی دەنگ لە زمانی کوردی دا، گ. کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کوردی، بەرگی سێزدەهەم، بەغدا، ١٩٨٥ .

٢٦ـ نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو، چەند بابەتێکی زمانەوانی، چاپخانەی ئازاد هەورامی، کەرکووك، ٢٠٠٧ .

٢٧ـ نـەریمان عەبـدوڵڵا خۆشـناو، بکـەر نادیـار، چـاپخانەی شـەهاب، هـەولێر، ٢٠٠٧.

٢٨ـ نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو، ڕێزمانی کوردی ـ کرمانجی ناوەڕاست و کرمانجی سەروو، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٢ .

٢٩ـــ نـــەریمان خۆشـــناو(د)، ڕێزمـــانی کـــوردی، چـــاپی چـــوارەم، چـــاپخانەی ڕۆژهەلات، ٢٠١٢ .

٣٠ـ نـوری عـەلی ئـەمین، ڕابـەری بـۆ ئـیملای کـوردی ، چـاپخانەی (سـلمان الاعظمي)، بەغدا، ١٩٦٦ .

٣١ـ وریـا عومـەر ئـەمین، فۆنـەتیك و فۆنۆلـۆجی، گ. کـۆڕی زانیـاری عێـراق ـ دەستەی کورد، بەرگی (بیستەم)، ١٩٨٩.

٣٢ـ وریا عومەر ئەمین، جووتۆکە، ڕ. هاوکاری، ژ.(١١٧٠)، ١٦/٤/١٩٩٠ .

٣٣ـ وریـا عومـەر ئـەمین، ئاسـۆیەکی تـری زمانـەوانی، بـەرگی یەکـەم، چـاپی یەکەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤ .

٣٤ـ وریا عومەر ئـەمین(د)، پیتۆکـەکانی زمانـەوانی، دەزگـای ئـاراس، هـەولێر، ٢٠١١ .

٣٥ـ وریـا عومـەر ئـەمین(د)، گیروگرفتـەکانی نووسـینی کـوردی بـە لاتینـی، توێژینەوەکانی کۆنفرانسی زانستیی زمانی کوردی ١٩ ـ ٢٢ی ئـەیلوولی ٢٠١١ ، ٢٠١٢ .